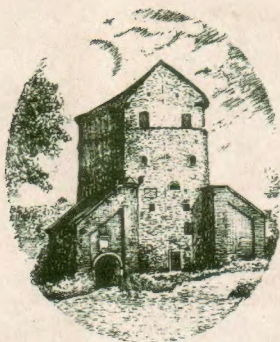

КАМ'ЯНЕЦЬ-ПОДІЛЬСЬКИЙ
історико-архітектурний
заповідник

КАМ'ЯНЕЦЬ-ПОДІЛЬСЬКИЙ
ДЕРЖАВНИЙ ІСТОРИКО-АРХІТЕКТУРНИЙ
ЗАПОВІДНИК

І. С. ВІНОКУР
Г. М. ХОТЮН

КАМ'ЯНЕЦЬ-

державний

ПОДІЛЬСЬКИЙ

*історико-архітектурний
заповідник*

ЛЬВІВ
ВИДАВНИЦТВО
«КАМЕНЯР»
1981

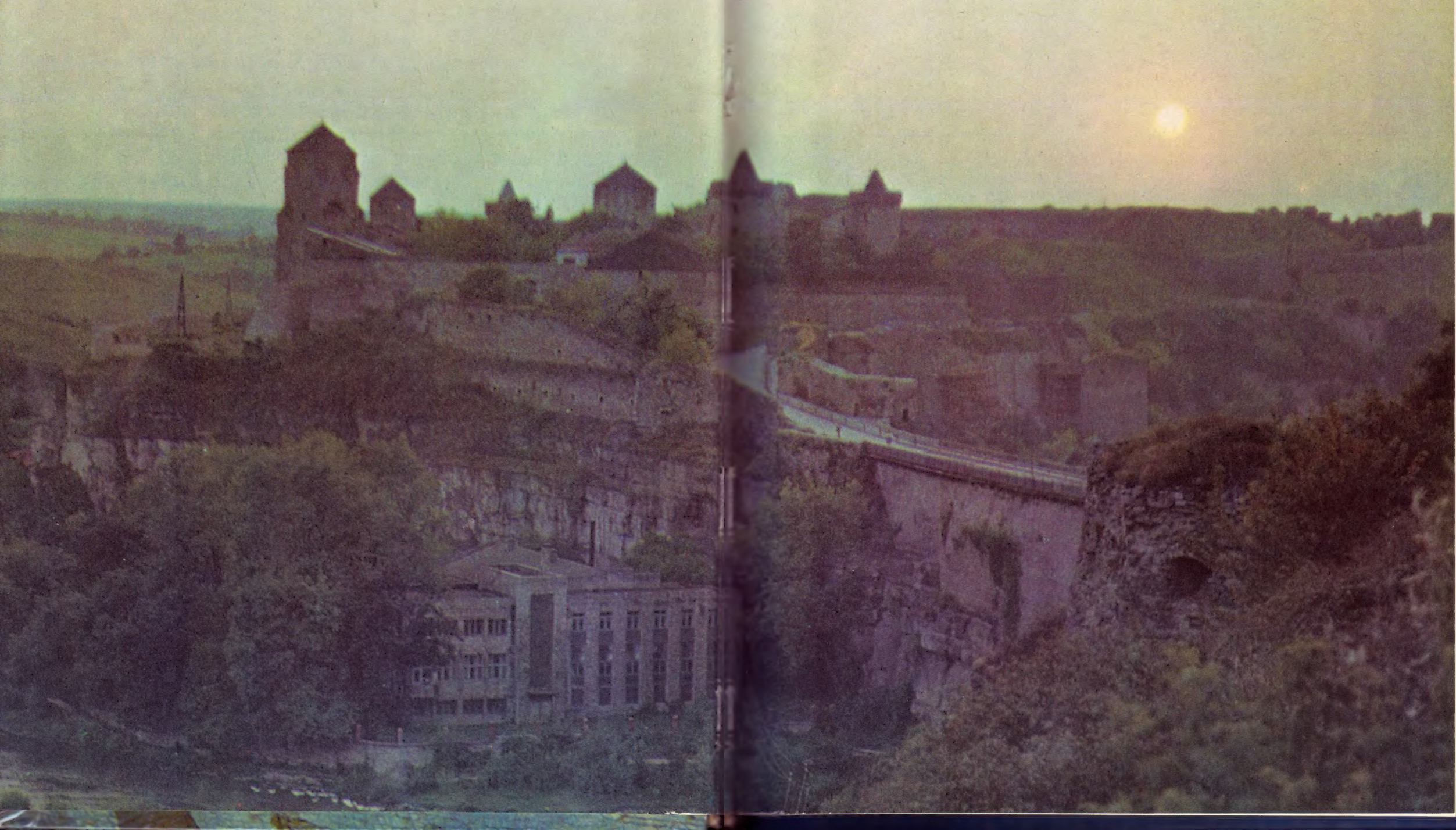

И. С. ВИНОКУР
Г. Н. ХОТЮН

КАМЕНЕЦ-ПОДОЛЬСКИЙ

*государственный историко-архитектурный
заповедник*

ЛЬВОВ
ИЗДАТЕЛЬСТВО
«КАМЕНЯР»
1981

ПУТЕВОДИТЕЛЬ ПО КАМЕНЕЦ-ПОДОЛЬСКОМУ
ИСТОРИКО-АРХИТЕКТУРНОМУ ЗАПОВЕДНИКУ
ЗНАКОМИТ С ВЫДАЮЩИМИСЯ
ПАМЯТНИКАМИ ИСТОРИИ,
АРХИТЕКТУРЫ И ИСКУССТВА,
КОТОРЫЕ СТАЛИ КУЛЬТУРНЫМ ДОСТОЯНИЕМ
ВСЕГО СОВЕТСКОГО НАРОДА

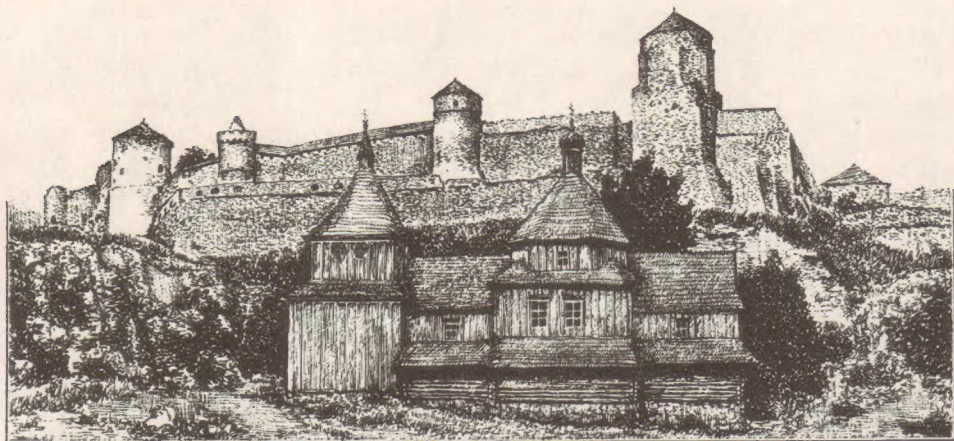
Рецензент *И. Р. МОГИТИЧ*
Фотозйомка *П. М. БЕРЕЗИНА*

На обкладинці:
*Кармалюкова башта—пам'ятка фортифікаційного мистецтва
першої половини XVI ст.*

На титулах:
Стара фортеця та замковий міст

На обложке:
*Башня Кармалюка — памятник фортификационного
искусства первой половины XVI ст.*

На титулах:
Старая крепость и замковый мост

Кам'янець-Подільський. Спочатку місто іменувалось просто Кам'янцем, в імені своєму утверджуючи свою сутність. І якщо наша велика поетеса Леся Українка назвала Поділля красою України, то Кам'янець сміливо можна назвати окрасою самого Поділля.

Справедливість цього твердження засвідчать літературно-історичні джерела, починаючи від літописів і нотаток середньовічних мандрівників, які донесли до нашого часу багато точних описів і захоплених висловлювань про це красиве й неприступне місто — твердиню на Смотричі. І тепер воно викликає у кожного подив і захоплення. На стрімких кам'янистих берегах висотою 20—30 метрів, ніби виростаючи з них, здіймаються могутні мури і башти старого Кам'янця. А далеко внизу під ними виблискує течія ріки. Органічно вросло місто в рідну землю та в історію нашого народу.

Десь у глибині століть губиться час зародження міста. Перші письмові згадки про нього вказують, безперечно, не на час заснування, а вже на існування. В Іпатіївському літописі Кам'янець згадується кілька разів. Зокрема, розповідається, що 1240—1241 рр. монголо-татарські орди Батия зруйнували Київ, спустошили землі Волині і Поділля. Рухаючись до міста Володимира, вони з боєм здобувають Колодязин, Кам'янець та Ізяслав. Деякі матеріали з історії давньоруського Кам'янця містяться і у вірменських хроніках, у записах ще з 1060—1062 рр.

Важливе місце у з'ясуванні початкової історії міста займають археологічні дослідження.

Найдавнішими вважаються археологічні знахідки на території лісопарку на березі Смотрича. Тут після весняних розмивів виявлено бивні мамонта, а також крем'яні відщепи

8 пізнього палеоліту (40—13 тисяч років тому). На території сучасного Старого міста під час земляних робіт натрапили на речі часів трипільської культури (IV—III тисячоліття до н. е.). В урочищі Татарському, яке з південного заходу прилягає до фортеці, виявлено рештки великого трипільського поселення, а в ньому — безліч уламків розписаного посуду, крем'яні ножі, скребки, різці, глиняні мініатюрні скульптури, характерні для землеробських племен доби міді. У цьому ж урочищі, а також поблизу міської друкарні знайдено знаряддя праці доби пізньої бронзи і початку раннього залізного віку (XII—VIII ст. до н. е.).

У перші століття нашої ери територію майбутнього Кам'янця та його околиць заселяли племена черняхівської культури, основним заняттям яких було землеробство. Римські монети II—III століть н. е., знайдені на території міста та навколишніх сіл, свідчать, що населення Середнього Подністров'я перебувало в торговельних і культурних зв'язках з жителями Північного Причорномор'я та римських провінцій. На правому березі Смотрича, неподалік Гончарської башти, під час земляних робіт виявлено культурний шар із слов'янською керамікою IX—X ст. Це є доказом того, що Старе місто, як і весь район Середнього Подністров'я, у ті часи заселяли східнослов'янські племена, зокрема уличі і тиверці, які входили до складу Київської Русі. У різних частинах Старого міста, а також в урочищі Татарському виявлені залишки культурного шару з типовою давньоруською керамікою. Очевидно, це сліди поселень, на основі яких у процесі дальшого соціально-економічного розвитку десь у XI—XII ст. виникло ранньофеодальне місто з чітким розмежуванням ремесла і землеробства, з розвинутою торгівлею.

Кам'янець XI—XIII ст., як і інші тогочасні міста, складався з дитинця і посаду. Та з-поміж решти міст вирізнявся вигідним географічним розташуванням: знаходився на півострові площею близько 120 гектарів, оперезаному глибоким каньйоном річки Смотрич. Тільки в'їзд з заходу, що проходив по гребеню вузької перемички річища, зв'язував місто з околицями. Наявність укріплень робила його майже неприступним для ворогів.

У XII—XIII ст. місто входило до складу Галицько-Волинського князівства. Політико-адміністративним центром Дністровського Пониззя (з XIV ст. — Поділля) була Бакота, але поступово на передній план виступає Кам'янець. Він стає значним торговельним осередком: саме через Кам'янець пролягав шлях з Києва на Балкани.

У 40—50-х рр. XIII ст. населення Пониззя вело запеклу боротьбу з монголо-татарськими завойовниками. Однак через зраду феодалної боярської верхівки у Бакоті та інших містах з'являються ординські намісники — баскаки, які зажадали знищити укріплення в руських містах. У цей час були зруйновані фортифікаційні споруди в Ушиці, Бакоті. Не уникнув руйнування і Кам'янець. Більш як через 100 років після цих подій (у 1362 р.) Поділля загарбали литовські князі Кориатовичі. З їх наказу в Кам'янці на місці зруйнованих укріплень було зведено нову фортецю. З кінця XIV століття і в наступні віки вона багато разів перебудовувалася.

Після литовсько-польської війни у 1430 р. містом оволоділа польська шляхта. З 1463 р. Кам'янець стає королівським містом і водночас центром Подільського воєводства — одним з важливих стратегічних пунктів польсько-шляхетської держави з першокласною на ті часи фортецею. На початку XVI століття Кам'янець уже був великим ремісничим і торговельним осередком і займав значне місце на політичній арені східноєвропейських держав. На той час тут сформувалися сильні ремісничі цехи ковалів, гончарів, мечників, ювелірів, кушнірів, кравців, ливарників та інші. Саме вони утримували, ремонтували і доглядали башти, які разом із кам'яними мурами робили неприступною територію Старого міста — давнього посаду. Коли ж Кам'янцю загрожувала небезпека, всі ремісники бралися до зброї: кожен цех боровив місто зі своєї башти. Тому й башти оборонної системи мали цехові назви — Гончарська, Кушнірська, Ковальська, Кравецька... До наших днів повністю збереглися лише деякі з них, зокрема Гончарська і Кушнірська. Від інших залишилися тільки фрагменти стін та фундаментів.

Оборонно-фортифікаційні споруди (башти і мури) самої фортеці — кремля давнього Кам'янця — обслуговувала фортечна військова зала, якій під час воєнних дій допомагали жителі посаду та передмість і навколишніх сіл.

Саме в цей час особливо відчувається загострення класових протиріч, посилюється національне гноблення місцевого населення. У кінці XVI ст. Поділлям прокотилася хвиля народних повстань. Багато кам'янчан стало учасниками селянсько-козацького повстання під проводом С. Наливайка (1594—1596 рр.). Населення Кам'янця і його округи брало активну участь і в подіях визвольної війни українського народу 1648—1654 рр. проти польсько-шляхетського панування, очолюваної Б. Хмельницьким.

У районі Кам'янця, під с. Жванцем, у листопаді 1653 р. королівська армія на чолі з Яном Казимиром була оточена військами Б. Хмельницького. Тут же, під Жванцем, Б. Хмельницький одержав звістку про те, що Земський собор у Москві оголосив згоду російського уряду на прийняття України до складу Російської держави. 8 січня 1654 р. загальна військова рада, скликана гетьманом Б. Хмельницьким у Переяславі, прийняла історичне рішення про возз'єднання України з Росією. Однак за Андрусівським перемир'ям 1667 р. територія Поділля, а отже, й Кам'янець, знову підпала під владу шляхетської Польщі.

З 1672 по 1699 р. Поділлям володіла Туреччина, а далі знову шляхетська Польща. Тільки у 1793 р. Поділля з Кам'янцем відійшло до складу Росії.

Природно, що кожен історичний період наклав свій відбиток на топографію та архітектуру Старого міста. Вже в ранньому середньовіччі в Кам'янці склалося три общини: руська (українська), вірменська та польська. Окремі частини Старого міста й досі іменуються Руськими, Польськими фільварками. Є тут і залишки вірменського кварталу з торговельним двором та церквою. Архітектуру XIV—XVII ст. представляють в основному культові споруди: православні церкви, католицькі костьоли і навіть мусульманський мінарет. Останній прибудований до стін Кафедрального костюлу в період 27-річного перебування в місті турецького гарнізону й адміністрації, а сам костюл був тоді перетворений на мечеть.

У Старому місті, таким чином, переплелись споруди різних епох і стилів. Але незважаючи на це його архітектура є зразком єдиного історичного цілого.

У Кам'янці-Подільському понад 60 важливих історико-архітектурних пам'яток, найдавніші з яких, пов'язані з домонгольським періодом XII—XIII ст., збереглися лише фрагментарно. Особливе місце серед пам'яток архітектури Кам'янця займає стара цитадель — фортеця з системою інших фортифікаційних споруд. Невід'ємною частиною ансамблю фортеці є кам'яний міст, що наче продовжує фортечні мури з східного боку і з'єднує Старе місто з фортецею.

Важливим вузлом оборони Кам'янця у XVI—XVIII ст. були Міська брама та фортифікації на Польських і Руських фільварках, а також Руська та Польська брами, які становили єдине архітектурне ціле. Цей комплекс гідротехнічних споруд служив для підняття рівня води в Смотричі на випадок облоги міста.

Давні оборонні споруди невіддільні від громадських та культових пам'яток. Усі разом вони творять єдиний унікальний архітектурний ансамбль. Оцінюючи його як великий всенародний скарб, Рада Міністрів Української РСР постановою від 18 травня 1977 р. оголосила Старе місто державним історико-архітектурним заповідником. Уже завершено спорудження нового моста через річку Смотрич, що дало змогу пустити транзитний автотранспорт навколо міста. В Старому місті залишаються лише внутрішні лінії і дозволено проїзд легковим автомобілям. Визначено місця стоянок автотранспорту.

Реставраційні роботи в Старому місті надалі поєднуютимуться із спорудженням деяких нових будинків за межами Старого міста для обслуговування туристів. Проектанти і будівельники мають проявити професійне вміння, щоб гармонійно поєднати нову забудову з тією, яка вже склалася.

Стаття 27 Конституції СРСР узаконила «охорону, примноження і широке використання духовних цінностей...» Наочно втілюється в життя Закон УРСР «Про охорону і використання пам'яток історії та культури», який гласить: «В СРСР пам'ятки служать цілям розвитку науки, народної освіти і культури, формування високого почуття радянського патріотизму, ідейно-морального, інтернаціонального та естетичного виховання трудящих... Охорона пам'яток — важливе завдання державних органів і громадських організацій. Бережне ставлення до пам'яток історії та культури — патріотичний обов'язок кожного громадянина СРСР».

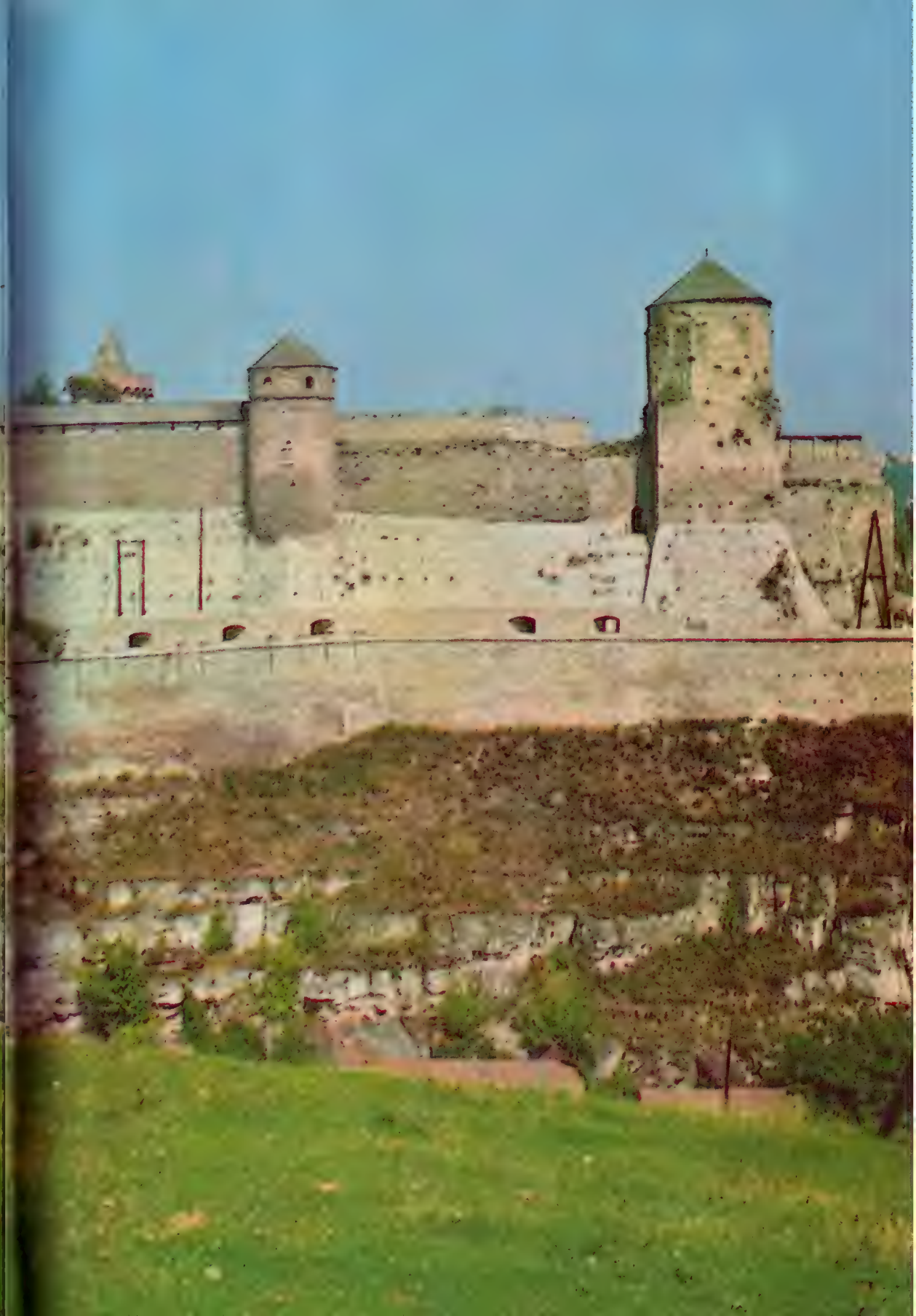
Усі, хто вперше їде у Кам'янець-Подільський, хочуть побачити його фортецю і насамперед прямують до неї. Та це й не дивно. Згадаймо, скільки трагедій пронеслося над містом, скільки потрясінь випало на його долю. Але із століття в століття на шляху численних завойовників вставала давня твердиня Кам'янця. Вона, як і все місто, пережила монголо-татарську навалу, гніт литовсько-польських магнатів і турецьке поневолення, не скорилась ордам німецько-фашистських загарбників. Кам'янець-Подільський невіддільний від силуету своєї стародавньої фортеці.

Наше знайомство з історико-архітектурними пам'ятками міста теж починається розповіддю про фортецю.

Вид на Стару фортецю з південного заходу (с. 12—13, 14—15).

Вид на Старую крепость с юго-запада (с. 12—13, 14—15).

ФОРТЕЦЯ XIII—XVIII ст.

На скелястому місці Старого міста і досі височать укріплення, башти та мури Старої фортеці — однієї з визначних пам'яток військової архітектури епохи феодалізму.

Донедавна вважалося, що історія кам'янецької фортеці почалася лише в XIV ст. Але археолого-архітектурні дослідження останніх років дали можливість уточнити і значно поглибити хронологію фортифікаційних споруд. З'ясувалось, що перші укріплення на місці фортеці появились ще в XI—XIII ст., а найдавнішою є західна частина фортеці, зокрема територія, яка прилягає до башти Денної. Саме тут було відкрито західний кам'яний мур завдовжки 20 метрів із зубцями та щілинами-бійницями. Залишки цього ж муру простежені і в північно-західній частині фортеці. За характером мурування, складом сполучного розчину та архітектурними елементами ці частини замку відрізняються від пізніших і датуються XII—XIII ст., тобто домонгольським періодом. У південно-західній частині фортеці виявлено залишки давнього рову, який згодом був засипаний внаслідок зруйнування земляного валу. На ділянках, які прилягали до рову, знайдено уламки типового давньоруського посуду XI—XIII ст. Можна гадати, що давньоруська дерев'яно-земляна фортеця існувала вже в XI—XII ст. У кінці XII — на початку XIII ст. з огляду на те, що у тодішній військовій тактиці застосовували організовану облогу фортець, із західного, «найуразливішого» боку звели отой самий кам'яний мур з вузькими бійницями для стрільби з лука (у кінці XII — на початку XIII ст. вогнепальної зброї ще не було). Отже, в західній частині кам'янецької пізньосередньовічної фортеці

є залишки давніших фортифікацій, оскільки в XI—XIII ст. тут містилося давньоруське городище, в якому кам'яне будівництво поєднувалося з дерев'яно-земляними конструкціями. Аналогічні фортифікаційні споруди XII—XIII століть виявлено також у Хотині на Дністрі.

Отже, тепер остаточно встановлено, що архітектурна історія фортеці налічує багато століть. Первісні укріплення на місці сучасної фортеці появились у XI—XII ст. Другий етап будівництва припадає на XIII ст., коли з'явилися кам'яні мури. Дальше удосконалення конструкцій кам'яних стін пов'язано з першою половиною та серединою XIV ст.

Четвертий етап будівництва фортеці припадає на 70-ті роки XIV ст. Тоді до кам'яного муру з прямокутною баштою були добудовані круглі башти та нові мури, що утворили замкнене подвір'я замку. Протягом першої половини XV ст. велися роботи по удосконаленню та ремонту окремих частин фортифікацій.

У кінці XV — на початку XVI ст. фортеця зазнала нових змін. За участю італійського військового інженера Каміліуса були зведені нові башти, загальна кількість яких тоді була доведена до семи. З середини XVI ст. почався сьомий будівельний етап. Майже всі мури були підвищені та потовщені, старі зубці закладені та зроблені нові, значно товстіші, а бійниці пристосовані до нових видів вогнепальної зброї. Вказані будівельні роботи велися під керівництвом архітектора та військового інженера Іоа Бретфуса (Іова Претвича). При вході до фортеці привертає увагу Нова східна (Чорна) башта. В середині її знаходиться коло-

дязь глибиною 40 метрів, збудований у XVII ст., і система пристроїв для підняття води. До нашого часу збереглося велике дерев'яне колесо, за допомогою якого піднімали воду.

Комендантська башта використовувалась як дозорна. Башти Рожанка і Водяна сполучались таємним ходом, про який знав лише комендант укріплення.

На початку XVII ст., в зв'язку з удосконаленням артилерії, перед західним фасадом фортеці за проектом француза Теофіла Шомберга зведено кам'яно-земляні споруди бастионної системи, які дістали назву Нової фортеці. Розташована напроти західних мурів, вона утворювала прямокутне подвір'я, яке з усіх боків було оточене валом та ровом. Під валом знаходилися казарми і кілька приміщень для зберігання боєприпасів та провіанту. З Старою фортецею нові укріплення з'єднувались підйомним мостом.

У процесі будівельної «біографії» фортеці було створено ряд башт: Нова східна

(Чорна), Папська (Кармалюкова), Колпак, Тенчинська, Ляська (Біла), Денна (Донна), Нова західна, Мала, Рожанка, Комендантська, Лянцкоронська, Водяна, півбашта на мосту. Всі вони виконували важливі оборонні функції в період облогу і обслуговувалися військовим гарнізоном фортеці. Усі башти укріплення сполучались між собою ходами, що йшли по оборонних мурах. Останніх перебудов фортеця зазнала в кінці XVIII ст. Тоді були зведені південний та північний бастиони. Під керівництвом воєнного інженера Христіана Дальке у 1762 р. споруджено південне подвір'я. У 1783 р. архітектор Ян де Вітте реконструював Польну браму, а в 1790—1791 рр. під керівництвом архітектора Станіслава Завадського споруджено північне подвір'я. Це були завершальні роботи в будівельній історії фортеці, які остаточно сформували її образ.

Територія фортеці займає всю мисовидну частину півострова. В плані вона нага-

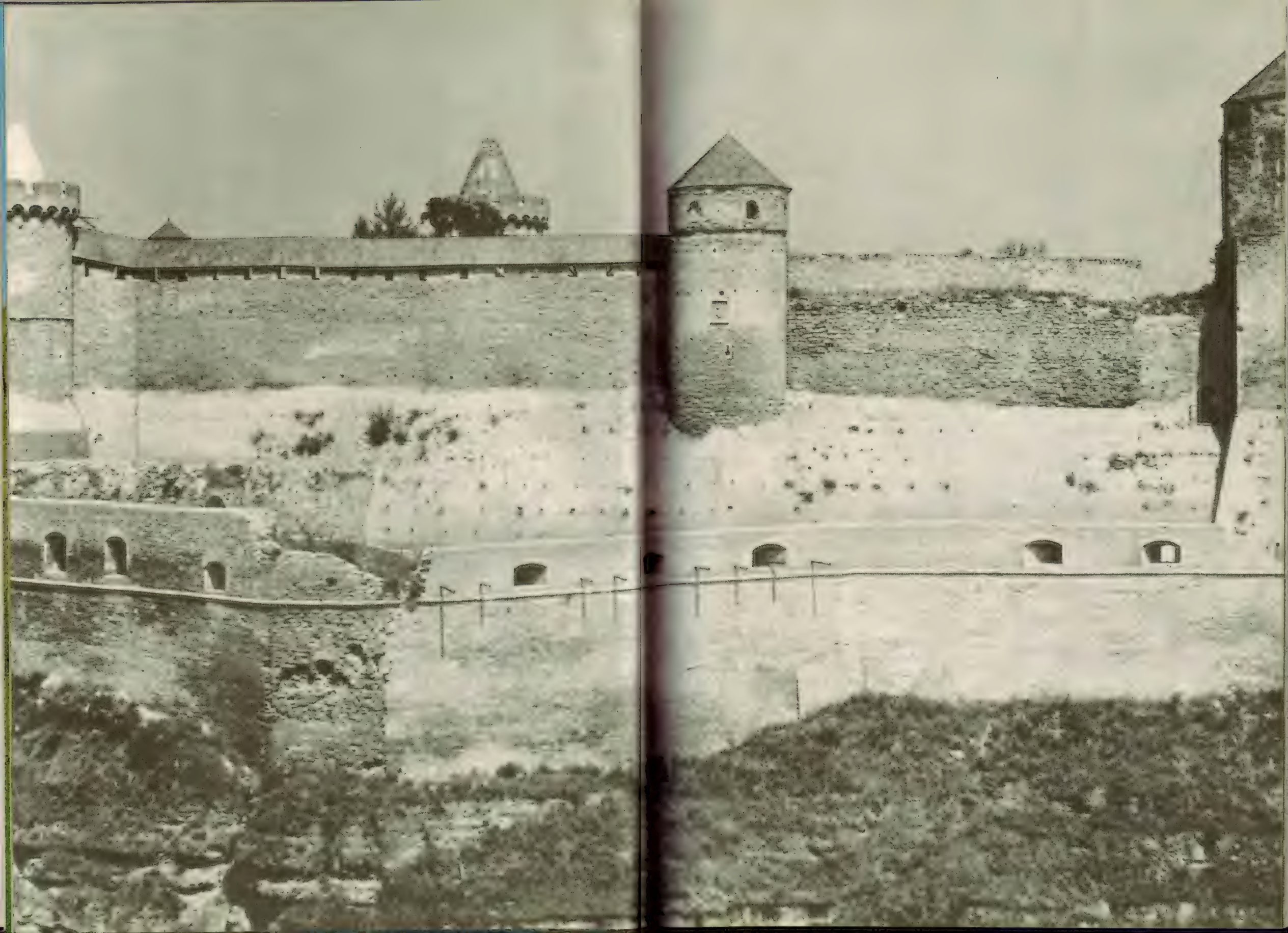
А — Стара фортеця; Б — Нова фортеця; В — південне подвір'я Старої фортеці; Г — північне подвір'я Старої фортеці. 1 — Нова східна (Чорна) башта, 2 — Кармалюкова (Папська) башта, 3 — башта Колпак, 4 — Тенчинська башта, 5 — Ляська (Біла) башта, 6 — Денна (Донна) башта, 7 — Нова західна башта, 8 — західні мурів фортеці з пороховнями, 9 — Мала башта, 10 — башта Рожанка, 11 — місце, де колись була Польна брама, 12 — Комендантська башта, 13 — Лянцкоронська башта, 14 — Водяна башта, 15 — півбашта на мосту

А — Старая крепость, Б — Новая крепость, В — южный двор Старой крепости, Г — северный двор Старой крепости. 1 — Новая восточная (Черная) башня, 2 — башня Кармалюка (Папская), 3 — башня Колпак, 4 — Тенчинская башня, 5 — Ляшская (Белая) башня, 6 — Дневная (Донная) башня, 7 — Новая западная башня, 8 — западные стены крепости с пороховнями, 9 — Малая башня, 10 — башня Рожанка, 11 — место, где когда-то были Польные ворота, 12 — Комендантская башня, 13 — Лянцкоронская башня, 14 — Водная башня, 15 — полубашня на мосту

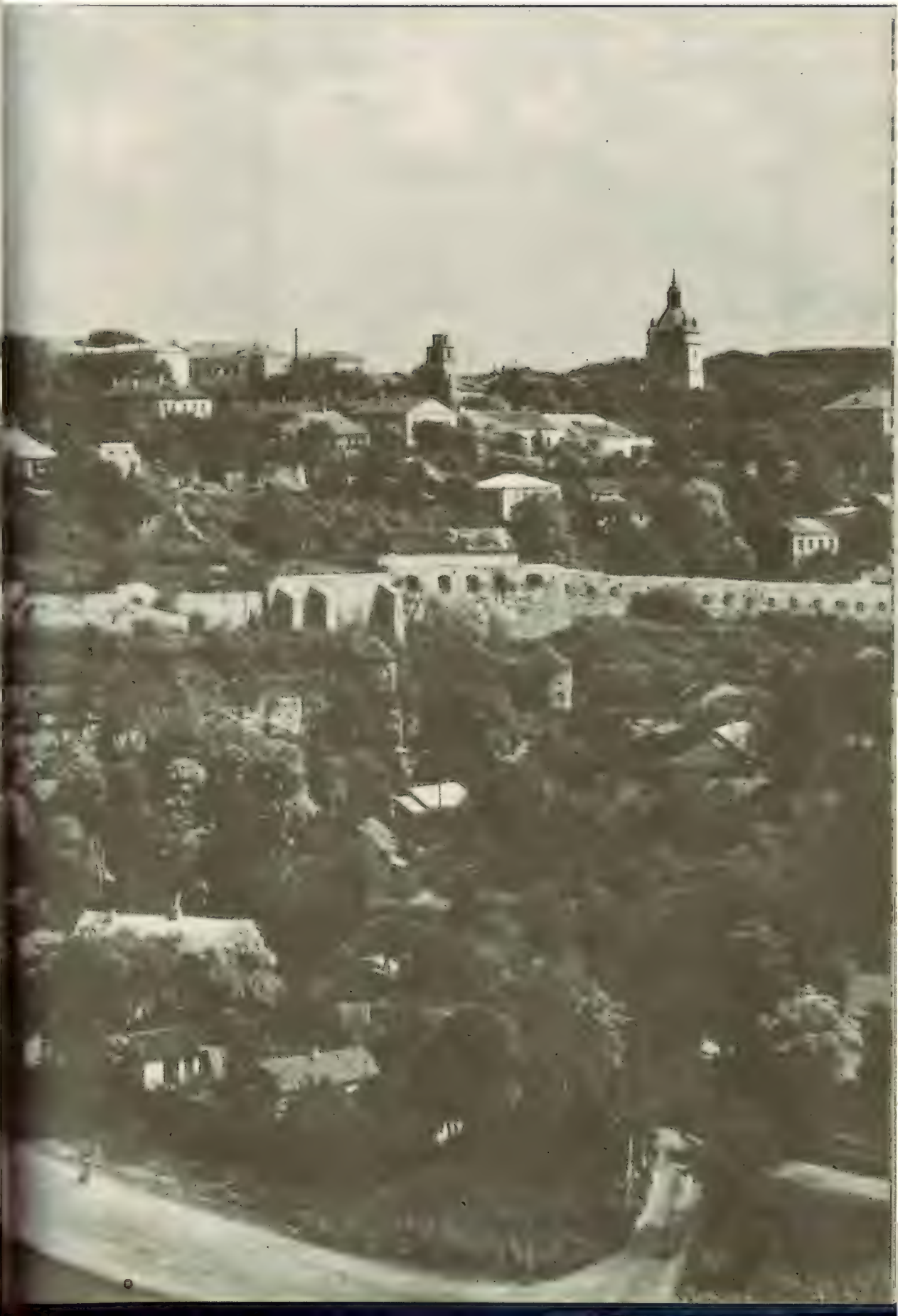
Панорама Старої фортеці — пам'ятки оборонного зодчества XIII—XVIII ст. (с. 18—25) та Староміські ворота XVI ст. (с. 26—27).

Панорама Старої крепости — памятника оборонного зодчества XIII—XVIII ст. (с. 18—25) и Старые городские ворота XVI ст. (с. 26—27).

дує прямокутник, по сторонах якого розміщені одинадцять башт з бастіонами. Найсильніше враження справляє фортеця з південно-західного боку. Тут мури та башти наче виростають з прямовисних скель. Зі східного боку фортеці, недалеко від передмостових укріплень, починається частково відкритий тепер підземний хід.

На початку XIX ст. фортеця втратила своє воєнне значення і була пристосована під в'язницю — спочатку для військових, а пізніше й для цивільних. Вона проіснувала до 1917 р. В 1814—1823 рр. у фортеці був ув'язнений народний герой Устим Кармалюк. Одну з башт — Папську, в якій перебував у неволі народний ватажок, названо Кармалюковою.

Постановою РНК УРСР від 1928 р. фортеця була оголошена республіканським історико-культурним заповідником, а з 1937 р. тут розмістився історичний музей-заповідник. Відвідувачі можуть ознайомитись з пам'ятками давніх культур від палеоліту до ранньослов'янського часу, з цікавими матеріалами історії давньоруської держави, з експонатами, що відображають героїку визвольної війни українського народу 1648—1654 рр. під проводом Богдана

Хмельницького. Широко ілюструє експозиція пересилання з-за кордону в Росію революційної літератури, розповідає про боротьбу трудящих Поділля під керівництвом партії Леніна за Радянську владу, про тяжкі випробування в роки громадянської і Великої Вітчизняної воєни, про творчу працю в період мирного будівництва, про велику інтернаціональну дружбу народів Радянського Союзу.

Тепер у фортеці проводяться реставраційні роботи та археологічні дослідження, які відкривають все нові й нові тасмичні її багатотисячолітньої історії.

ЗАМКОВИЙ МІСТ XIV—XVII ст.

Фортеця з'єднувалась із Старим містом високим кам'яним п'ятиарочним мостом. Він був такий вузький, що дві підводи не могли розминутися. Дорогу через міст з боку фортеці й міста захищали круглі башти, рештки яких збереглися до наших днів.

Під час турецького панування міст обмурували тесаним каменем, через що його стали називати турецьким.

У 1876 році для розширення дороги башти розібрані.

СЕРЕДНЬОВІЧНІ ФОРТИФІКАЦІЙНІ СПОРУДИ СТАРОГО МІСТА

Старе місто теж являло своєрідну фортецю. Навколо нього були зведені кам'яні мури, башти, бастіони.

У південно-західній частині Старого міста височать дві лінії кам'яних мурів з бійницями. Ці мури з'єднуються з могутніми бастіонами на заході і сході.

У східній частині міста, що прилягає до стрімких берегів Смотрича, розміщалися ре-

місничі цехи гончарів, різників, зброярів. Тут вони збудували свої укріплення — мури і башти Різницьку, Гончарну. У західній — збереглися рештки мурів і башта На Броді, яка у свій час контролювала в'їзд у місто з боку Польських фільварків.

В'їзд у Старе місто з боку фортеці закривали могутні укріплення, які складалися з Міської брами та Вірменського бастіо-

ну. Побудовані вони у першій половині XVII ст.

Миські ворота мали високу чотирикутну башту з бійницями з чотирьох сторін, кам'яні мурі з могутнім п'ятикутним бастионом для гармат. На першому поверсі були ворота, що з обох боків зачинялися кованими дверима, а на верхніх розташовувалася варта, яка контролювала в'їзд у місто. Тепер башта напівзруйнована, колишній в'їзд закритий. У кінці XIX ст. для розширення проїзду частину муру розібрали, бастион поступово був засипаний землею, і з нього зроблено терасу Старого бульвару.

На площі Радянській зберігається Казематна башта, збудована у другій половині XVII ст., що колись використовувалася для комендантської служби.

У північній частині Старого міста, біля русла Смотрича, є порохові склади, які були збудовані у другій половині XVIII ст. і призначались для зберігання вибухівки.

Під час турецької окупації (1672—1699 рр.) султан зробив Кам'янець центром військового округу (пашалику), якому надавав великого значення у зміцненні своїх загарбницьких позицій. Турецькі яничари намагалися якнайсильніше укріпитися в Кам'янці. Вони відбудували фортецю, зміцнили замковий міст, збудували біля Кушнірської башти кам'яні бастиони, більшість яких збереглася донині. На початку XIX ст. у цих бастионах розміщався міський театр. У кінці цього ж століття частина бастиону, що примикала до Кушнірської башти, була розібрана.

Руська брама XVI—XVII ст.

У південно-західній частині міста, на вулиці Комсомольській (колишня Руська), збереглася система оборонних споруд, яка постала на початку XVI ст. (будівництво розпочалося у 1527 р.). Цікава історія цієї величної пам'ятки. За непокірність і відмову прийняти католицьку віру корінне населення Кам'янця було виселене польсько-шляхетськими властями за міські мурі на неукріплену околицю вздовж ріки Смотрич. Щоб захиститися від нападів татар та польських грабіжників, руська (українська) община побудувала свої укріплення, які дістали назву Руської брами. Вона служила головним в'їздом до міста з півдня. Це була могутня оборонна система, фактично ще одна фортеця, яка складалася з восьми башт та близько 100 метрів кам'яних мурів з бас-

тионами. Дві башти збудовані біля скелі, третя примикала до річки, русло якої перетинав шлюз, з'єднаний з баштою на протилежному березі. З допомогою шлюзової системи рівень води в річці при потребі піднімався, і річка ставала непоборною захисницею міста. На випадок небезпеки в'їзд через браму прикривався ще ґратами, які спускалися з другого поверху надворітної башти за допомогою спеціального механізму.

Кам'яні плити, вмуровні в стіни, засвідчують, що у 1717 і в 1770 рр. проводилися реставрації Руської брами. Великі реставраційні роботи проведені тут і в 1960 р.

Польська брама XVI—XVII ст.

Побудована в північно-західній частині Старого міста. За системою оборонних споруд вона подібна до Руської брами. В'їзд у Старе місто з Польських фільварків у XVI—XVIII ст. захищали п'ять башт, з'єднаних між собою мурами загальною довжиною 180 метрів, які ламаною лінією перетинали каньйон річки. Три башти були розташовані на правому березі, а дві — на лівому. Стіна, що перетинала русло Смотрича, мала два шлюзи, якими в разі потреби перекривали течію ріки. Найбільш укріпленою баштою була Надбрамна, через неї проходили в'їзд у місто.

У другій половині XIX ст. при прокладенні нової дороги Польську браму зруйнували. Залишилися тільки мурі з бійницями вздовж правого берега Смотрича та три башти, в яких згодом були розміщені кузні, від чого їх назвали Ковальськими.

Київські архітектори, досліджуючи Польську браму, протягом останніх років виявили цікаві конструктивні елементи Надбрамної башти, які передбачається реставрувати.

Кушнірська башта XVI—XVIII ст.

Її ще називають баштою Стефана Баторія. Розташована біля колишнього Руського ринку, колись захищала Старе місто з півночі. Збудована вона на кошти ремісничого цеху кушнірів, які боронили місто під час небезпеки в цьому місці.

Башта семиповерхова, з бійницями і вікнами. Разом з кам'яними мурами і бастионами вона начебто продовжувала укріплення Польської брами, через яку проходили головний в'їзд у місто з півночі. Із західного боку до башти було прибудовано

Так виглядає Стара фортеця з півночі. На передньому плані — гребля на Смотричі (с. 30—31).

Так виглядає Стара фортеця з півночі. На передньому плані — гребля на Смотричі (с. 30—31).

32 проїзд з кам'яним склепінням, що одержав назву Вітряної брами. За переказами, браму почали називати Вітряною відтоді, як у серпні 1711 р. Петро I, повертаючись з Пруського походу, відвідав Кам'янець-Подільський. Коли цар проїжджав через

ворота Кушнірської башти, сильний протяг здув капелюха з коронованої голови. Цар нібито вигукнув: «Що за вітряна брама!»

Кушнірська башта була реставрована у 1956—1958 рр. Її внесено до реєстру пам'яток республіканського значення.

ПАМ'ЯТКИ ЦИВІЛЬНОГО БУДІВНИЦТВА У СТАРОМУ МІСТІ

Пам'яток цивільного будівництва збереглося у Кам'янці-Подільському значно менше, ніж фортифікаційного, і датуються вони здебільшого пізнішим часом. З початкових етапів історії Кам'янця пам'яток взагалі не маємо, оскільки в давні часи місто було дерев'яним і не раз нищилося пожежами. Знаємо лише те, що в XII—XIII ст. Кам'янець входив до складу Галицько-Волинського князівства і, бурхливо розвиваючись, почав заступати собою тодішню столицю Пониззя — Бакоту. Можемо припустити, що укладом своїм і системою забудови він мало чим відрізнявся від інших давньоруських міст. Є згадки про те, що вже у XII ст. тут існував воскресенський монастир, а вірмени, які поселилися у місті в XI ст., збудували для себе церкву. Можемо також припустити, що існуючі зараз стародавні церкви — Миколаївська, Петропавлівська та Петропавлівський костіол, а також ті, які існували до недавнього часу — Іоаннопредтечинська, Троїцька, П'ятницька — були побудовані на місці колишніх давньоруських храмів.

Пам'ятками пізніших часів, починаючи з XIV ст., Кам'янець-Подільський сьогодні радує наших сучасників, які можуть знайти в ньому прекрасні зразки різних архітектурних стилів, а ренесансу та барокко — особливо.

Миколаївська церква XIV ст.

Це найдавніша споруда Кам'янця серед тих, які збереглися до нашого часу. Вона розташована у південній частині Старого міста у колишніх вірменських кварталах. Її збудували вірменські поселенці під керівництвом Сіана Котлубея у 1398 р. на місці більш давньої. Вона єдина в місті пам'ятка, що дійшла до нас майже у первісному вигляді, і маємо щасливу нагоду скласти уявлення не тільки про характер інших споруд міста, а, до деякої міри, про місто в цілому. Як стверджують спеціалісти, це є тип одностовпного безстовпного храму з вівтарною апсидою та конховим покриттям, що склався ще в домонгольський період, а в українській архітектурі Поділля XV—XVI ст. був найбільш поширений. Отже, наступні покоління зодчих, маючи за взірць Миколаївську церкву, продовжували традиції давньоруського зодчества. Іще скажуть спеціалісти, що це зразок храму оборонного типу. А кожен, хто сьогодні оглядатиме цю пам'ятку, зупиниться, вражений її суворим образом. Тут мінімальними мистецькими засобами створено враження монументальності і неприступності. Будівля невисока, але майже не розчленована поверхня її стін з маленькими віконцями-бійницями десь аж під самим дахом та мо-

Води і високі береги Смотрича, кам'яні мури і могутні вежі робили місто величким і неприступним (с. 33—34).

Воды и высокие берега Смотрича, каменные стены и могучие башни делали город величественным и неприступным (с. 33—34).

гутні контрфорси, що упираються в ті складені з дикого каменю стіни, ніби підносять її вверх над землею. Ніякого декору ні в інтер'єрі, ні зовні, лише могутня гра глибоких тіней поглиблює настрої, примушує перевести погляд на кам'яні мури, що охоплюють церкву. Віриш, що в ті давні часи ця споруда скоріше була воїном, ніж храмом. Згодом, у XVII ст., вона служила храмом, а на її подвір'ї жили ченці-вірмени. У кінці XVIII ст. до західної частини подвір'я була прибудована дзвіниця. Тепер у приміщенні церкви розташований державний архів.

Петропавлівська церква XVI ст.

На вулиці Карла Маркса (колишня Тарарська, потім Петропавлівська) знаходиться Петропавлівська церква. Вона являє собою тридільну, триконхову споруду, що, власне, і є далішим розвитком церков типу Миколаївської. В її контрфорсах та вікнах-бійницях вже з першого погляду прочитуються риси первісного зразка. Отже, тут наочно постає перед нами неперервність традицій у місцевому зодчестві. Під час реставраційних робіт у ній відкрито фрагменти давнього фрескового розпису.

Є свідчення, що російський купець Трифон Коробейников, відвідавши Кам'янець у 1593 р., подарував церкві золото. Коли турки захопили місто, вони передали церкву католикам, які використовували її для богослужіння. Протягом XVIII ст. при ній існували два чоловічих і одне жіноче братства.

У 1834 р. до західного фасаду добудовано дзвіницю, виконану в стилі ампір.

Хрестовоздвиженська церква XVII—XVIII ст.

Вона розташована в долині річки Смотрич, біля підніжжя фортеці. Будівництво її відноситься до першої половини XVII ст. У цьому передмісті в XVI—XVII ст. був караван-сарай, де зупинялися каравани купців з різних країн. Тут вони оформляли в'їзд у Старе місто для торгівлі своїми товарами на вірменському, польському та руському ринках. Від того східного «караван-сарай» і виробилася назва передмістя — Карвасари. Хрестовоздвиженська церква — одна з найоригінальніших пам'яток подільського дерев'яного зодчества, що входить у глибоку давньоруську традицію. Для цієї

невеликої тридільної однобанної споруди характерне тонко знайдене співвідношення бічних зрубів і центральної бані наметового типу. Впритул до бабинця приставлено башту-дзвіницю, яка, порушивши центральну композицію, вписала в загальний ансамбль нотки динаміки, надала мальовничості. Церква стоїть на підмурівку, щоб у повені вода Смотрича не заливала її. Цю необхідність майстри також поставили на службу мистецтву, надавши будівлі більшої піднесеності та виразності. Церква і башта-дзвіниця з її високим наметовим дахом творять єдиний ансамбль, що, наче ювелірна оздоба, припасований до архітектури оборонних споруд, які височать над Карвасарами.

Під час турецького панування церква була спалена, а на початку XVIII ст. відбудована.

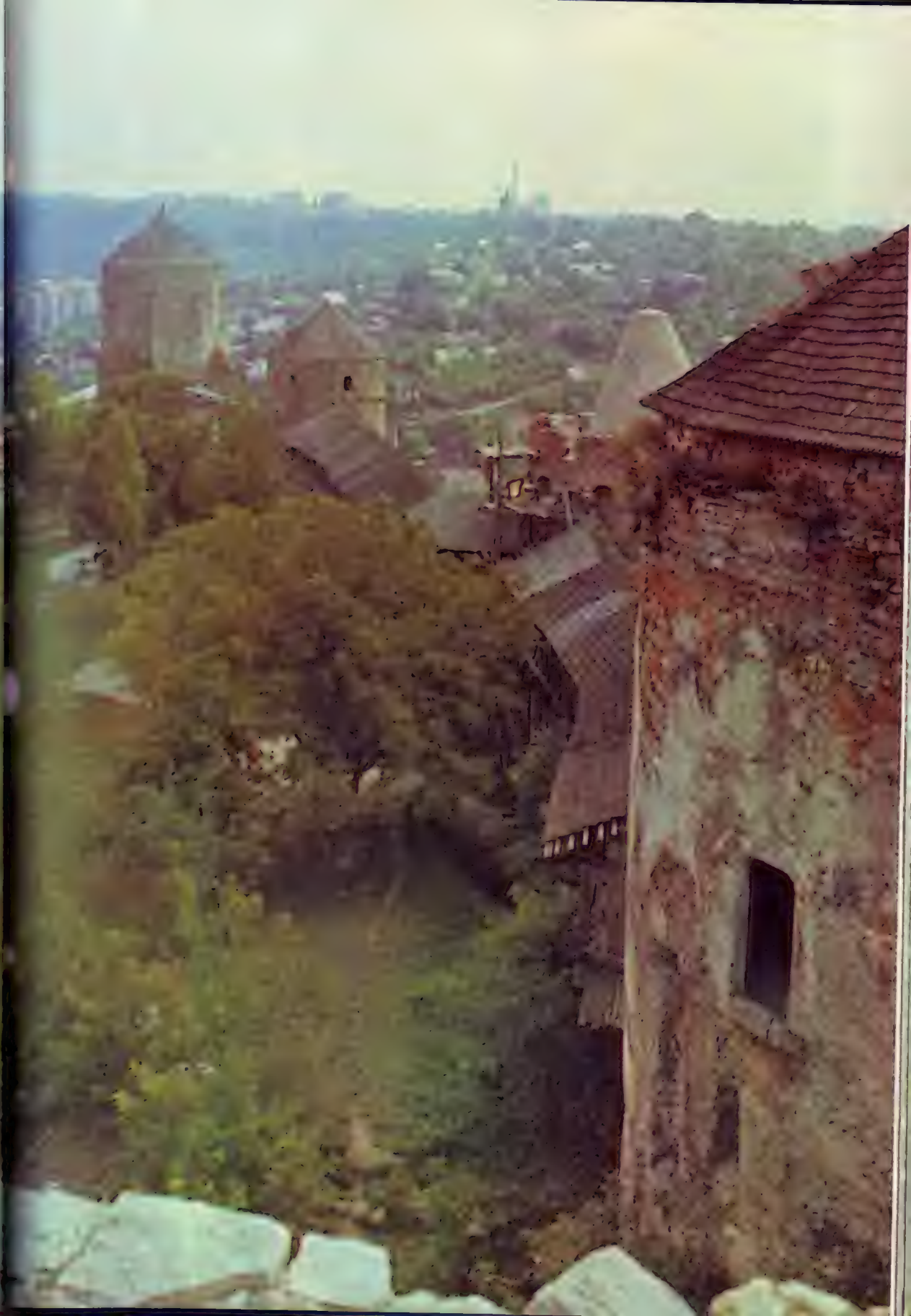
Ратуша XVI—XVIII ст.

На Центральній площі підноситься будинок колишнього польського магістрату — ратуша. Це оригінальна споруда середньовічного міста XVI—XVIII ст. Вона була свідком багатьох подій у драматичній історії Кам'янця, сама стала частиною його історії.

З розвитком ремесла і торгівлі Кам'янець у середні віки висунувся в один ряд з такими містами, як Львів та Київ. Через нього йшли каравани купців по так званому татарському шляху в Крим, Кафу і далі на схід. Як важливий адміністративний, ремісничий і торговельний центр Кам'янець у 1432 р. одержав магдебурзьке право, тобто право самоврядування. Для управління містом обирались староста і радники. Коли шляхетська Польща загарбала у 1434 р. Поділля, королівський уряд почав ставити радниками своїх представників. Це викликало протест корінного населення, так званої руської (української) общини, до якої приєднувалася і вірменська община. В 1670 р. постановою сейму був ліквідований український магістрат. Городяни збунтувалися проти свавілля шляхти. Документ 1667 р. розповідає про спільний виступ українського і вірменського населення проти шляхетського патриціату та католицької церкви. Як бачимо, ратуша була центром складного політичного життя Кам'янця. Значною віхою стала вона і в будівельній його історії. Після сильної пожежі 1420 р. в місті розгорнулося кам'яне будівництво.

Подвір'я Старої фортеці з висоти її західних мурів (с. 36—37).

Двор Старой крепости с высоты ее западных стен (с. 36—37).

38 Через те, що природні умови не дозволяли йому розширюватися, забудова стає щільнішою, формується, як і в усіх середньовічних містах, адміністративно-торговельний центр з ринковою площею. На початку XVI ст. з'явилася ратуша з вежею. Площу навколо неї творили розміщені з чотирьох боків житлові будинки. Це були характерні для ренесансу «тривіконні» будівлі в дватри поверхи, поставлені впритул один до одного з характерними різьбленими портами та обрамленням вікон.

За час свого існування будівля зазнала багато змін від ремонтів та реставрацій. Про реставрацію 1754 р. свідчить меморіальна дошка, вмурована над вхідними дверима. У 1817—1850 рр. пожежа міста значно пошкодила будівлю. Пізніші реставраційні роботи зовсім змінили її первісний вигляд. Зараз можемо спостерігати, як органічно поєдналися в ній риси ренесансу та барокко. На фронтоні будинку вмуровано герб Поділля: сяюче сонце — символ багатості, родючої землі краю.

Протягом XVI—XVIII ст. у будинку розміщувалась польська управа (магістрат). На другому поверсі знаходилась адміністрація, відбувались судові засідання; на нижніх поверхах та в підземеллі чинили свої темні справи інквізиція. З балкона ратуші зачитували накази, вироки, які виконувались тут же, на площі. У 1734 р. тут було вчинено розправу над учасником гайдамацького руху Іваном Клобуцьким. У листопаді 1818 р. та в лютому 1824 р. на площі перед магістратом царські посіпаки катували народного героя Устима Кармалюка перед відправкою його в Сибір на довічну каторгу.

У 1884 р. на башті ратуші встановлено годинник з двома дзвонами, які відлив у XVII ст. львівський майстер Федір Полянський.

Під час фашистської окупації будинок ратуші був зруйнований, скинуто дзвони, пошкоджено годинник. Протягом 1945—1965 рр. його відбудували, встановили годинник і один дзвін. Тепер тут — філіал історичного музею-заповідника.

Будинок Руського магістрату XVI ст.

У східній частині площі Радянської (колишня Вірменська, потім Губернаторська) зберігся двоповерховий кам'яний будинок,

в якому містився Руський магістрат. У 1658 р. польський король Ян Казимир ствердив права руської общини на користування будинком, звільнивши його від всіляких податків. Проте у 1670 р. Руський магістрат було позбавлено самоуправління. Будинок використовувався для зібрань депутатів подільського дворянства, а згодом — як театр. З 1805 по 1865 р. тут була духовна семінарія, потім чоловіче духовне училище. У цій семінарії в 50-х рр. XIX ст. навчались відомий український поет-демократ С. В. Руданський і український письменник А. П. Свидницький.

Вірменські торгові та житлові будинки XVI—XVIII ст.

Вірмени поселились у Кам'янці, як свідчать літописні джерела, у другій половині XI ст. Вони заселили центр південної частини Старого міста. У XVI—XVIII ст. вірменська община відігравала значну роль у розвитку ремесла і торгівлі міста. Вірменський ринок знаходився на Губернаторській (тепер Радянська) площі. У цьому районі донині збереглися оборонні споруди, торгові кам'яні будівлі та складські приміщення, житлові і культові будівлі, зокрема триумфальна арка і дзвіниця Вірменського собору, будівлі госпіталю і семінарії. Все це будівництво було здійснене вірменською общиною у XVI—XVIII ст. Пам'ятки свідчать про тривале проживання вірмен у Кам'янці, про високу і своєрідну культуру вірменського народу.

Вірменська дзвіниця XVI ст.

Побудована в південній частині Старого міста — там, де колись стояв Вірменський собор. Дзвіниця являє собою високу кам'яну башту з бійницями, гостроверхою покрівлею і чотирма невеличкими наріжними башточками. На нижньому поверсі є каплиця, яку використовували для богослужінь. Під час турецького панування дзвіниця була зруйнована, а в XVIII ст. відбудована.

У період Великої Вітчизняної війни німецько-фашистські окупанти зруйнували дзвіницю. Відреставрована в 1958 р., вона занесена до реєстру пам'яток республіканського значення. В 1978 р. київські художники впливали у ній настінний фресковий живопис.

На Центральній площі, біля ратуші, стоїть невелика гостроверха башта, в якій знаходиться так звана вірменська криниця. На початку XVII ст. багатий вірменський купець Нарзес видав велику суму грошей на будівництво водопроводу в Кам'янці. Гроші зникли невідомо куди, а в 1638 р. прийшло розпорядження польського короля Владислава, щоб мешканці міста збудували криницю. Її видобали в суцільній скелі, глибиною до 40 метрів, але вода в ній виявилась непридатною для споживання, і криницю закрили, зберігаючи як своєрідну пам'ятку. В роки фашистської окупації криниця була зруйнована. Протягом 1956 року її реставровано.

Будинок Чарторийських XVI ст.

На вулиці Кірова стоїть оригінальний кам'яний будинок XVI ст., що належав магнатам Чарторийським. Це прекрасний зразок житлового будівництва в стилі ренесансу, який став на той час панівним в літературі та мистецтві Західної Європи. Поширення ренесансу на Україні мало свої характерні особливості. Це був час загального культурного піднесення, поглиблення процесу формування української народності. У зодчестві це виявилось в запровадженні прогресивних прийомів будівництва, застосуванні нових матеріалів, у відродженні давньоруських традицій. У Кам'янці-Подільському цей стиль був особливо виразним і своєрідним завдяки багатим і сильним місцевим традиціям. У будинку Чарторийських бачимо характерне планування, форму фасаду, гармонію у членуванні площини стін віконними та дверними проїмами. В архітектурному декорі — на першому плані різьба по каменю. Високохудожню обробку каменю бачимо на порталах та віконних лутках. В інтер'єрі увагу привертає розкішний, пишно декорований різьбою камінь з гербом магнатів.

Ця будівля оберігається як видатна пам'ятка архітектури, зведена руками талановитих місцевих майстрів.

Турецькі будівлі XVII ст.

У південній частині Старого міста збереглися рештки будинку і садиби XVII ст. турецького намісника Галіль-паші. Це могутній кам'яний мур з арками, який підпи-

рав терасу колишнього турецького саду, поряд — рештки будинку гарему.

Після загарбання турками Поділля у 1672 р. серед населення Кам'янця посилювалась пропаганда мусульманської релігії. З цієї метою турецькі яничари ряд церков і костьолів перетворили на мечеті. Збудований біля Кафедрального костьолу мінарет зберігається донині.

Казарми фортеці XVIII ст.

У південній частині Старого міста, на березі річки Смотрич, височить похмура чотириповерхова кам'яна споруда — казарми фортеці. Вони були збудовані в кінці XVIII ст. для розміщення військового гарнізону. Будівельний матеріал для казарм використали з кам'яних мурів, башт, бастионів Руської брами. На початку XIX ст. тут на посаді військового лікаря працював відомий російський етнограф, лінгвіст, автор відомого «Толкового словаря живого великорусского языка» В. І. Даль. Тепер у колишніх казармах розміщується тютюнова фабрика.

Домініканський костьол — пам'ятка архітектури XVI—XVIII ст.

У центральній частині Старого міста розташований колишній Домініканський костьол, побудований чернечим орденом домініканів, що поселилися у Кам'янці ще в кінці XIV ст. Спочатку на цьому місці була дерев'яна будівля, яка згоріла в 1420 р. Після пожежі споруджується тринефний кам'яний костьол. У XVI ст. зі сходу до його головного нефа добудовується пресвітерія. У XVI—XVII ст. костьол обростає трьома каплицями. Дерев'яні монастирські служби замінюються кам'яними.

Під час турецького панування костьол і приміщення монастиря були використані під мечеть, а пізніше довго були в запустінні. Лише в 1737 р. почалася відбудова ансамбля. Костьол був прикрашений баштою, фронтом оздоблено скульптурами, капітелями, карнизами, гербом Потоцьких (на їх кошти здійснювалась відбудова) з місцевого черепашника. В результаті пам'ятка несе в собі органічно поєднані риси готики, ренесансу та барокко. Внутрішнє оздоблення костьолу — розписи, позолота — свідчить про високу майстерність подільських майстрів-каменотесів, скульпторів, різьбярів.

Така панорама Старого міста відкривається з західних мурів фортеці (с. 40—45).

Такая панорама Старого города открывается с западных стен крепости (с. 40—45).

На початку XIX ст. Домініканський монастир був закритий, а його приміщення використовувалися до 1866 р. під католицьку семінарію. На початку XX ст. тут розміщувався музей історико-археологічного товариства.

Під час Великої Вітчизняної війни пам'ятка була дуже пошкоджена. Відновлений в результаті консерваційних робіт, костюл занесений до реєстру пам'яток республіканського значення.

Кафедральний костюл — пам'ятка архітектури XV—XIX ст.

На Центральній площі Старого міста стоїть монументальна споруда, сирій камінь якої був свідком багатьох трагедій і неволі Поділля. Це колишній римо-католицький костюл, який упродовж 400 років був оплотом мракобісся, інквізиції, насильницького окатоличення українського населення. Він сам і все в ньому зроблене руками талановитих місцевих майстрів, їх хистом і працею, зрештою, й їх коштом. Тому й зберігається він як архітектурно-мистецька цінність, як пам'ятник безіменним творцям цих цінностей. Будівництво його було розпочато у другій половині XV ст. на кошти подільського католицького єпископа, який брав «десятину» (десяту частину врожаю) з 32 сіл Кам'янецького, Вінницького і Скальського староств. Маючи великі прибутки, які надходили від експлуатації подільського населення, а також дешеву робочу силу, подільське єпископство протягом XVI—XIX ст. розширює приміщення костюлу та оздоблює його творами мистецтва.

У період турецького панування (1672—1699 рр.) костюл використовується як головна мечеть мусульманства, у зв'язку з чим до західного боку приміщення прибудовується мінарет.

За польських магнатів Кафедральний костюл відновив свою діяльність. У середині XVIII ст. було проведено його капітальний ремонт: споруджено новий головний вівтар, встановлено орган, проповідницький амвон, сповідальню, трон єпископа; головний фасад прикрашено пілястрами, карнизами, капітелями, скульптурними зображеннями, виготовленими з місцевого черепашнику. В 1756 році на турецькому мінареті встановлено бронзову статую Мадонни, виготовлену в Данцігу. Цим підкреслювалася перемога християнства над мусульманством.

Протягом довгих років існування, в результаті численних перебудов, добудов та реставрацій, споруда увібрала в себе риси багатьох стилів — від готики й ренесансу до барокко та псевдоготики. І, що найдивовижніше, це не пошкодило її мистецької цілості, навпаки, зумовило неповторну своєрідність.

Єдиний з костюлом ансамбль творять дзвіниця XVI—XVIII ст. та Триумфальна арка XVIII ст. — чудовий зразок пізнього барокко, що зберігся без жодної перебудови і стоїть у ряду першокласних витворів майстрів XVIII ст.

З 1930 р. в костюлі розміщується філіал історичного музею-заповідника — відділ пам'яток історії релігії та атеїзму. Тут відбуваються концерти органної музики.

Інші пам'ятки архітектури XVI—XVIII ст.

На території Старого міста збереглися приміщення колишніх Францисканського, Кармелітського, Тринітарського костюлів та монастирських будинків, що свідчить про засилля чернечих орденів, які допомагали польським магнатам тримати населення Поділля в покорі.

Ці пам'ятки архітектури тісно переплітаються з історією міста, з боротьбою трудящих мас проти феодално-шляхетського гніту, проти засилля католицизму в період середньовіччя.

Тепер вказані об'єкти занесено до реєстру пам'яток республіканського значення. Тут розміщені експозиції історичного музею-заповідника.

Впродовж багатьох століть верстало свою славу історію місто Кам'янець-Подільський. Під охорону держави взяті втілені в камені його скарби — пам'ятки архітектури, меморіальними дошками і пам'ятниками відзначені події, що відбулися в місті і стали частиною історії нашого народу, його революційної боротьби і трудових звершень.

...В декабристському русі Кам'янець-Подільський стоїть поряд з такими містами на Україні, як Тульчин, Васильків, Кам'янка. Тут Володимир Раєвський, сподвижник П. І. Пестеля і друг О. С. Пушкіна, герой Вітчизняної війни 1812 р., поет і публіцист, організував таємний політичний гурток «Залізни персні», куди увійшли прогресивно настроєні офіцери.

...Місто ніколи не забуде народного героя, ватажка антикріпосницького селянського руху на Поділлі Устима Кармелюка, і кожне нове покоління кам'янчан буде розповідати своїм дітям і внукам про його подвиги в ім'я волі народу, про його безстрашність, про те, як безсилі стали проти нього навіть залізні ланцюги та товсті стіни башти, яку досі називають Кармелюковою.

...У Кам'янець-Подільській гімназії працював письменник-народник, автор улюбленої пісні В. І. Леніна «Замучен тяжелой неволей» Г. О. Мачтет, який разом з І. К. Дебогорієм-Мокрієвичем у 1868 р. зробив спробу організувати землеробську комуну. Тут пізніше діяла народницька організація «Подільська дружина», яка належала до партії «Народна воля», а на межі століть виникли соціал-демократичні гуртки. У 1902—1903 рр. через місто в глиб Росії транспортувалась ленинська «Искра» та інша нелегальна марксистська література. Професіональні революціонери, члени РСДРП пересилали її в різні міста через транспортну контору «Надія», що містилась у Старому місті на вул. Конторській.

...Робітники Кам'янця-Подільського підняли червоні прапори разом з усіма робітниками Росії під час революції 1905 р. і вже

не припиняли своєї боротьби за владу Рад до повної перемоги.

Незгасні революційні традиції помножилися бойовою славою воїнів, підпільників і партизанів у роки Великої Вітчизняної війни, втіленою мрією про щасливе життя розквітли у трудових здобутках п'ятирічок. За роки Радянської влади місто перетворилось на один з визначних промислових і культурних центрів нашої республіки. Широким кроком новобудов вийшло воно за межі Старого міста. Виросли корпуси фабрик і заводів, культурних закладів, на берегах Смотрича здійнялись багатоповерхові будинки нових житлових масивів. Цемент і асфальт, автомобільні агрегати і ґрунтообробні машини, одяг і жакардові тканини, цукор і консерви — цю продукцію Кам'янця-Подільського знають по всій нашій країні, а прилади автоматики і низьковольтну комунікаційну апаратуру — ще і в 63 країнах світу, куди вона експортується. Місто здобуло визнання і як кузня молодих кадрів інженерів, педагогів, агрономів, зоотехніків, економістів, геологів. Тож не даремно в нинішньому гербі Кам'янця-Подільського зображено силует Старої фортеці, книгу і шестерню. Оберігаючи свою історію, місто працює для майбутнього.

Каменец-Подольский. Сначала город именовался просто Каменцом, именем своим утверждая свою суть. И если великая поэтесса Леся Украинка назвала Подолию красой Украины, то Каменец можно назвать украшением Подолки.

О справедливости этого утверждения свидетельствуют литературно-исторические источники, начиная с летописей и заметок средневековых путешественников, которые донесли до наших времен много точных описаний и восторженных высказываний об этом прекрасном и неприступном городе — твердыне на Смотриче. И в наше время он вызывает у каждого удивление и преклонение перед гением его творцов, которые сумели так вдохновенно довершить природную красоту красотой рукотворной. На крутых каменистых берегах высотой 20—30 метров, как бы вырастая из них, возвышаются могучие стены и башни старого Каменца. А далеко внизу, под ними сверкает русло реки. Изумительно прекрасное зрелище! Органически врос город в родную землю и в историю нашего народа.

Где-то в глубине столетий теряется время основания города. Первые письменные упоминания о нем указывают, без сомнения, не на время основания, а уже на существование. В Ипатьевской летописи Каменец упоминается несколько раз. В частности, говорится, что в 1240—1241 гг. монголо-татарские орды Батые разрушили Киев, опустошили земли Волыни и Подолки. Продвигаясь к городу Владимиру, с боем захватили Колодязин, Каменец и Изяслав. Некоторые сведения из истории древнерусского Каменца содержатся и в армянских хрониках, в записях 1060—1062 гг.

Важное место в изучении изначальной истории Каменца занимают археологические исследования. Самыми древними

Пройзд у Старе місто через Руську браму реставровано у 1960 р.: відновлено дах, бойову дерев'яну галерею, укріплено стіни (с. 49—50, 52—55).

Проезд в Старый город через Русские ворота реставрирован в 1960 г.: восстановлены крыша, боевая деревянная галерея, укреплены стены (с. 49—50, 52—55).

считаются археологические находки на территории лесопарка на берегу Смотрича. Тут после весенних разливов обнаружены бивни мамонта, а также кремневые отщепления позднего палеолита (40—13 тыс. лет тому назад). На территории современного Старого города во время земляных работ найдены предметы времен трипольской культуры (IV—III тысячелетия до н. э.). В урочище Татарском, которое с юго-запада прилегает к крепости, обнаружены остатки большого трипольского поселения, а в нем — бесчисленное множество обломков расписной посуды, кремневые ножи, скребки, глиняные миниатюрные скульптуры, характерные для земледельческих племен эпохи меди. В этом же урочище, а также вблизи городской типографии найдены орудия труда эпохи поздней бронзы и начала раннего железного века (XII—VIII ст. до н. э.).

В первые столетия нашей эры территория будущего Каменца и его окрестностей была населена племенами черняховской культуры, основным занятием которых было земледелие. Римские монеты II—III ст. н. э., найденные на территории города и окрестных сел, свидетельствуют, что население Среднего Поднестровья поддерживало культурные и торговые отношения с жителями Северного Причерноморья и римских провинций. На правом берегу Смотрича, недалеко от Гончарной башни, во время земляных работ обнаружен культурный слой со славянской керамикой IX—X ст. Это является подтверждением того, что Старый город, как и весь район Среднего Поднестровья, в те времена населяли восточнославянские племена, в частности, уличи и тиверцы, которые входили в состав Киевской Руси. В разных частях Старого города, а также в урочище Татарском найдены остатки культурного слоя с типичной древнерусской керамикой. Очевидно, это следы поселений, на основе которых в процессе дальнейшего социально-экономического развития в XI—XII ст. возник раннефеодальный город с четким разграничением ремесла и земледелия, с развитой торговлей.

Каменец XI—XIII ст., как и другие города того времени, состоял из замка (детинца) и посада. Но среди других городов выделялся необычным выгодным географическим положением: находился на полуострове площадью 120 га, опоясанном глубоким каньоном реки Смотрич. Лишь въезд с запада, который проходил по гребню узкой перемычки русла, связывал город с окрестностями.

В XII—XIII ст. город входил в состав Галицко-Волынского княжества. Политико-административным центром Дне-

56 стровского Понизовья (с XIV ст.— Подолли) была Бакота, но постепенно на первый план выступает Каменец. Он становится большим торговым центром: именно через Каменец пролегал путь из Киева на Балканы.

В 40—50 гг. XIII ст. население Понизовья вело ожесточенную борьбу с монголо-татарскими завоевателями. Однако из-за предательства феодальной боярской верхушки в Бакоте и других городах появились ордынские наместники — баскаки, которые потребовали уничтожить укрепления в древнерусских городах. Тогда же были разрушены фортификационные сооружения в Ушице, Бакоте. Не избежал разрушения и Каменец. Более столетия спустя после этих событий (в 1362 г.) Подоллию захватили литовские князья Кориатовичи. По их приказу в Каменце на месте разрушенных укреплений была возведена новая крепость. С конца XIV ст. и в последующие века она много раз перестраивалась.

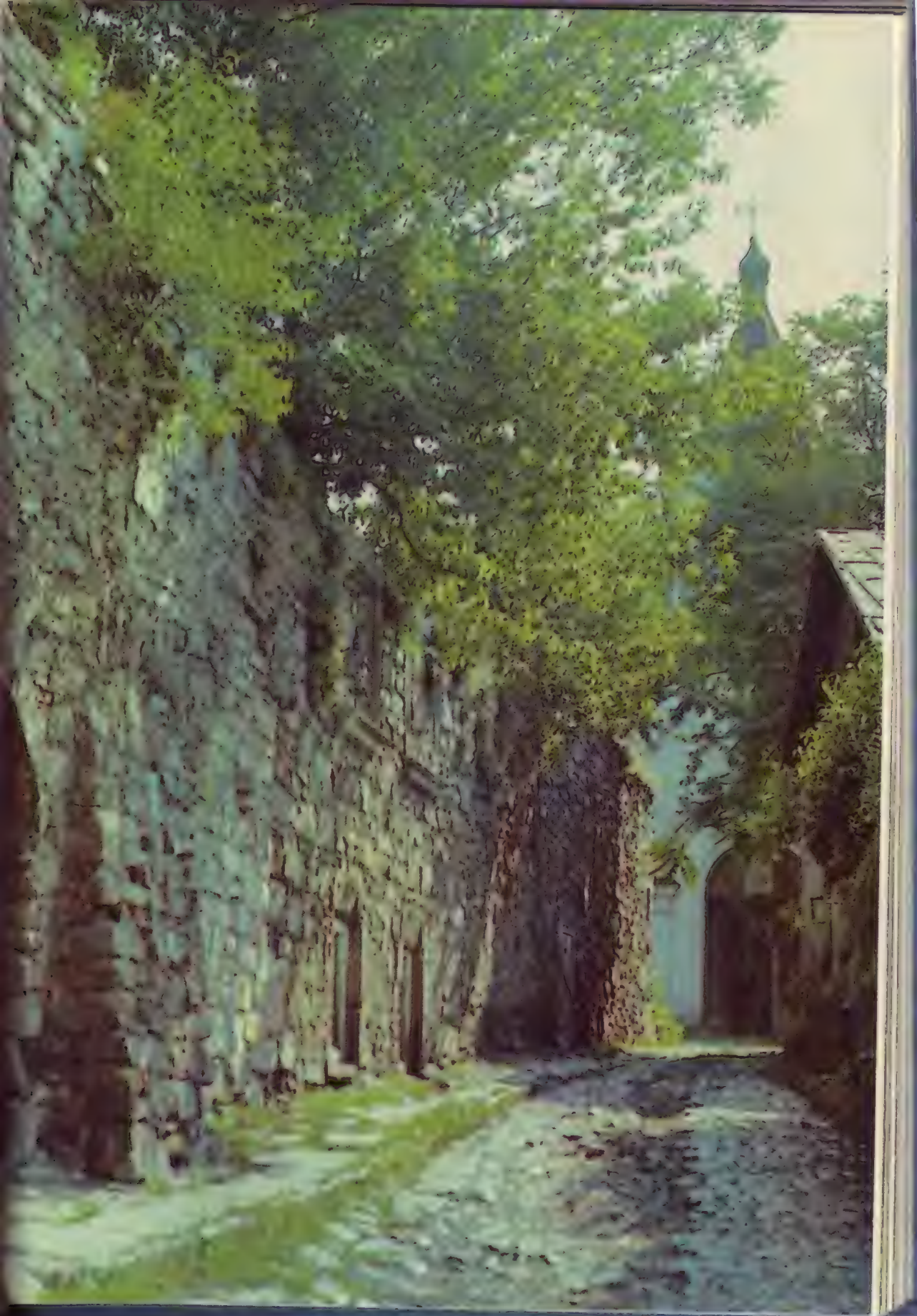
После литовско-польской войны в 1430 г. городом овладела польская шляхта. С 1463 г. Каменец стал королевским городом и одновременно центром Подольского воеводства — одним из важнейших стратегических пунктов польско-шляхетского государства с первоклассной для тех времен крепостью. В начале XVI ст. Каменец уже был большим ремесленным и торговым центром и занимал значительное место на политической арене восточноевропейских государств. К этому времени тут сформировались сильные ремесленные цеха кузнецов, гончаров, мечников, ювелиров, скорняков, портных, литейщиков и др. Именно они содержали, ремонтировали и наблюдали за башнями, которые вместе с каменными стенами делали неприступной территорию Старого города. Когда же Каменцу угрожала опасность, все ремесленники брались за оружие, и каждый цех оборонял город со своей башни. Поэтому башни оборонной системы имели цеховые названия: Гончарная, Скорняжная, Кузнечная, Кравецкая (Портняжная). До наших дней сохранились Гончарная и Скорняжная. От других остались только фрагменты.

Оборонно-фортификационные сооружения (башни и стены) самой крепости-кремля старинного Каменца обслуживала крепостная военная охрана, которой во время военных действий помогали жители посада, предместий и окрестных сел.

Именно в это время особенно чувствуется обострение классовых противоречий, усиливается национальный гнет местного населения. В конце XVI ст. на Подолли прокатилась волна народных восстаний. Большинство каменчан становились участниками крестьянско-казацкого восстания под

Вірменські торговельні склади XVII ст. та Миколаївська церква XIV ст. — пам'ятка давньоруського оборонно-культового зодчества (с. 57—58).

Армянские торговые склады XVII ст. и Николаевская церковь XIV ст. — памятник древнерусского оборонно-культового зодчества (с. 57—58).

предводительством С. Наливайко (1594—1596 гг.). Население Каменца и его окрестностей принимало активное участие и в событиях освободительной войны украинского народа 1648—1654 гг. против польско-шляхетского господства, возглавляемой Б. Хмельницким.

В районе Каменца, под с. Жванец, в ноябре 1653 г. королевская армия под предводительством Яна Казимира была окружена войсками Б. Хмельницкого. Тут же, под Жванцем, Б. Хмельницкий получил известие о том, что Земский собор в Москве объявил согласие русского правительства принять Украину в состав Российского государства. 8 января 1654 г. общий военный совет, созванный гетманом Б. Хмельницким в Переяславе, принял историческое решение о воссоединении Украины с Россией. Однако после Андрусовского перемирия 1667 г. территория Подолии, а значит и Каменец, снова оказались под властью панско-шляхетской Польши.

С 1672 по 1699 г. Подолией владели турецкие янычары, а затем опять панская Польша. Только в 1793 г. Подолия с Каменцом вошла в состав России.

Естественно, что каждый исторический период наложил свой отпечаток на топографию и архитектуру Старого города. Уже в раннем средневековье в Каменце образовались три общины: русская (украинская), армянская и польская. Отдельные части Старого города и до сих пор именуются Русскими, Польскими фольварками. Есть тут и остатки армянского квартала с торговым двором и церковью. Архитектуру XIV—XVII ст. представляют в основном культовые сооружения: православные церкви, католические костелы и даже мусульманский минарет. Последний пристроен к стенам Кафедрального костела в период 27-летнего пребывания в городе турецкого гарнизона и администрации, когда костел был превращен в мечеть.

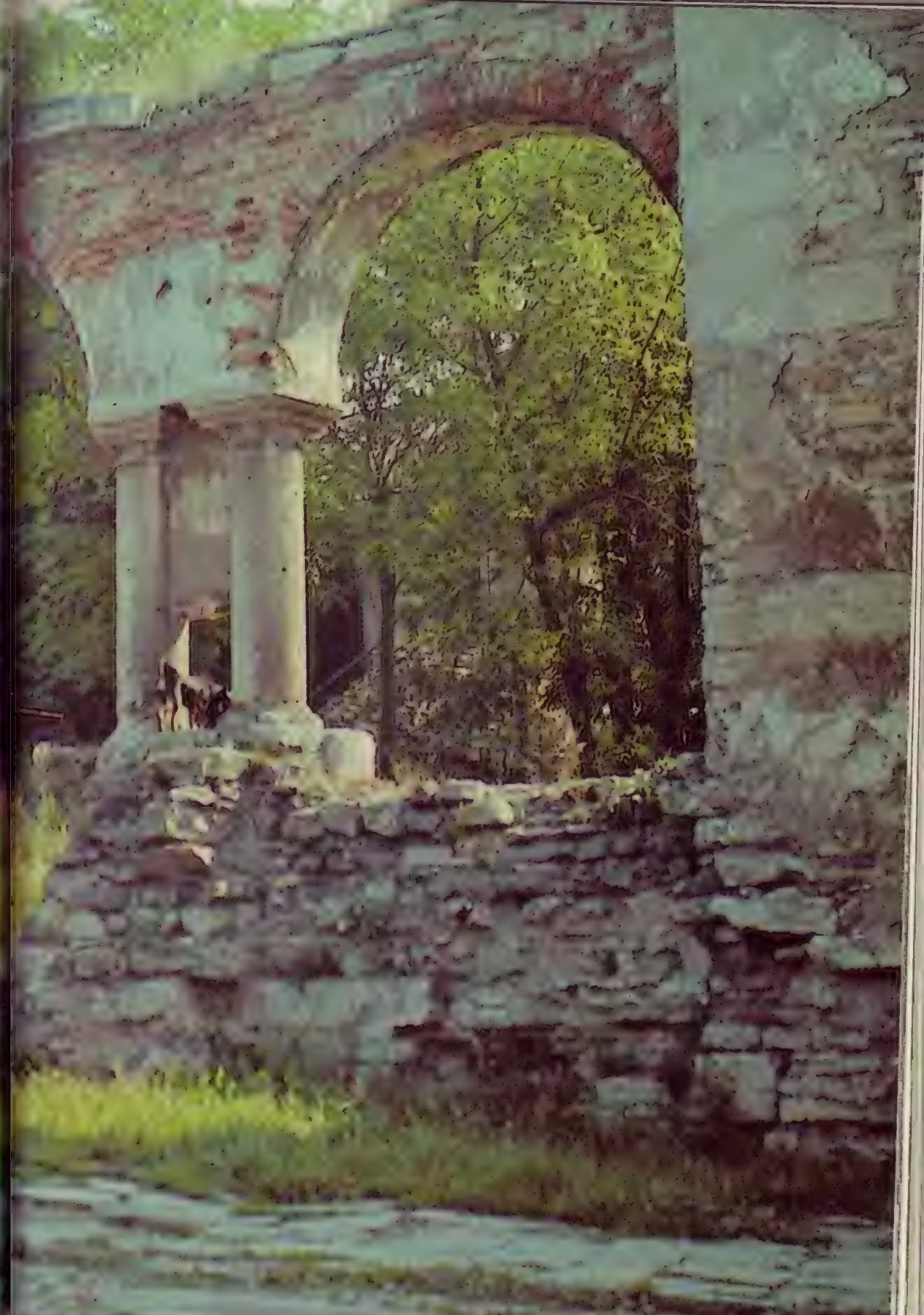
В Старом городе, таким образом, переплелись сооружения разных эпох и стилей. Но, несмотря на это, его архитектура является образцом единого исторического целого. В Каменце-Подольском более 60 важнейших архитектурных памятников, древнейшие из которых, связанные с домонгольским периодом XII—XIII ст., сохранились лишь фрагментарно.

Особое место среди памятников архитектуры Каменца занимает старая цитадель — крепость с системой различных фортификационных сооружений. Неотделимой частью ансамбля крепости является ее каменный мост, который как бы продолжает крепостные стены с восточной стороны и соединяет Старый город с крепостью.

Вірменський торговельний будинок XVII ст. та залишки portalу Вірменського собору XVI ст. (с. 60—63).

Армянський торговий дом XVII ст. и руїни portalа Армянського собора XVI ст. (с. 60—63).

Важнейшим узлом обороны Каменца в XVI—XVIII ст. были городские ворота и фортификации на Польских и Русских фольварках, а также Русская и Польская брамы, которые составляли единое архитектурное целое. Этот комплекс гидротехнических сооружений служил для поднятия уровня воды в Смотриче в случае осады города.

Древние оборонные сооружения неотделимы от общественных и культовых памятников. Все вместе они образуют единый уникальный архитектурный ансамбль. Оценивая его как огромное всенародное достояние, Совет Министров Украинской ССР постановлением от 18 мая 1977 г. объявил город государственным историко-архитектурным заповедником. Уже завершено сооружение нового моста через Смотрич, что дало возможность пустить главный транзитный автотранспорт вокруг города. В Старом городе остались лишь внутренние линии и разрешен проезд легковых автомобилей. Обозначены места стоянок автотранспорта.

Реставрационные работы в Старом городе и в дальнейшем будут вестись параллельно со строительством некоторых новых зданий за чертой Старого города для обслуживания туристов. Проектировщики и строители должны проявить профессиональное мастерство, чтобы гармонично сочетать новую застройку с той, которая уже сложилась.

Так живет и действует новая Конституция СССР, статья 27 которой узаконила «охрану, приумножение и широкое использование духовных ценностей...» Так воплощается в жизнь Закон УССР «Об охране и использовании памятников истории и культуры», который гласит: «В СССР памятники служат целям развития науки, народного образования и культуры, формирования высокого чувства советского патриотизма, идейно-морального, интернационального и эстетического воспитания трудящихся... Охрана памятников — важнейшая задача государственных органов и общественных организаций. Бережное отношение к памятникам истории и культуры — патриотический долг каждого гражданина СССР».

Все, кто впервые едет в Каменец-Подольский, хотят увидеть его крепость и прежде всего направляются к ней. Это и не удивительно. Вспомним, сколько трагедий пронеслось над городом, сколько потрясений выпало на его долю. Но во все века на пути многочисленных завоевателей вставала древняя твердыня Каменца.

Наше знакомство с историко-архитектурными памятниками начнем рассказом о крепости.

КРЕПОСТЬ XIII—XVIII ст.

На скалистом мысу Старого города до сих пор возвышаются укрепления, башни и стены Старой крепости — одного из выдающихся памятников военной архитектуры феодальной эпохи.

До недавнего времени считалось, что история Каменецкой крепости началась лишь в XIV ст. Однако археолого-архитектурные исследования последних лет дали возможность уточнить и значительно углубить хронологию фортификационных сооружений. Выяснилось, что первые укрепления на месте современной крепости появились еще в XI—XIII ст., а самой древней является западная часть крепости, в частности территория, прилегающая к башне Дневной. Здесь была открыта западная каменная стена длиной 20 метров с зубцами и щелями-бойницами. Остатки этой же стены прослежены и в северо-западной части крепости. Приемы кладки стен, состав связывающего раствора и архитектурные элементы отличают эти части замка от более поздних и датируются XII—XIII ст., то есть домонгольским периодом. В юго-западной части крепости обнаружены остатки древнего рва, который со временем был засыпан в результате разрушения земляного вала. На участках, примыкавших ко рву, найдены обломки типичной древнерусской посуды XI—XIII ст. Можно догадываться, что древнерусская деревянно-земляная крепость существовала уже в XI—XII ст. В конце XII — начале XIII ст., ввиду применения организованной осады крепостей в тогдашней военной тактике, с западной, самой уязвимой стороны, возвели каменную стену с узкими бойницами для стрельбы из лука (в конце XII — начале XIII ст. огне-

стрельного оружия еще не было). Таким образом, в западной части Каменецкой позднесредневековой крепости сохранились остатки древних фортификаций, поскольку в XI—XIII ст. тут находилось древнерусское городище, в котором каменное строительство сочеталось с деревянно-земляными конструкциями. Аналогичные фортификационные сооружения XII—XIII ст. обнаружены также в Хотинце на Днестре.

Итак, окончательно установлено, что архитектурная история крепости насчитывает много веков. Первоначальные укрепления на месте современной крепости появились в XI—XII ст. Второй этап строительства относится к XIII ст., когда появились каменные стены. Дальнейшее усовершенствование конструкций каменных стен связано с первой половиной и серединой XIV ст.

Четвертый этап строительства крепости датируется 70-ми годами XIV ст. Тогда к каменной стене с прямоугольной башней были достроены круглые башни и новые стены, которые образовали замкнутый двор замка. На протяжении первой половины XV ст. велись работы по совершенствованию и ремонту отдельных частей фортификаций.

В конце XV — начале XVI ст. крепость подверглась новым изменениям. При участии итальянского военного инженера Кампиуса были возведены новые башни, общее количество которых дошло до семи. С середины XVI ст. начался седьмой строительный этап. Почти все стены были повышены и расширены, старые зубцы заложены и сделаны новые, значительно толще, а бойницы приспособлены к новым видам

66 огнестрельного оружия. Эти строительные работы велись под руководством архитектора и военного инженера Иоба Бретфуса (Иова Претвичи). У входа в крепость обращает на себя внимание Новая восточная (Черная) башня. В середине ее находится колодец глубиной 40 метров, построенный в XVII ст., и система устройств для подъема воды. До нашего времени сохранилось большое деревянное колесо, с помощью которого поднимали воду. Комендантская башня использовалась как дозорная. С нее защитники крепости могли также обстреливать дорогу, которая вела к городу. Башни Рожонка и Водяная соединялись тайным ходом, о котором знал лишь комендант крепости.

В начале XVII ст., в связи с усовершенствованием артиллерии, перед западным фасадом крепости по проекту француза Теофила Шомберга возведены каменно-земляные сооружения бастионной системы, которые получили название Новой крепости. Расположенная против западных стен, она образовывала прямоугольный двор, который со всех сторон был окружен валом и рвом. Под валом находились казармы и несколько помещений для хранения боеприпасов и провианта. Со Старой крепостью новые укрепления соединялись подъемным мостом.

В процессе строительной «биографии» крепости было построено ряд башен: Новая восточная (Черная), Папская (Кармалюка), Колпак, Тенчинская, Ляшская (Белая), Дневная (Денная), Новая западная, Малая, Рожанка, Комендантская, Лянцкоронская, Водяная, полубашня на мосту. Все они выполняли важные оборонные функции в период осад и обслуживались военным гарнизоном крепости. Все оборонные башни соединялись между собой ходами, которые шли по стенам. В конце XVIII ст. крепость подверглась последним перестройкам. Тогда были возведены южный и северный бастионы. Под руководством военного инженера Кристиана Дальке в 1762 г. был сооружен южный двор. В 1783 г. архитектор Ян де Витте реконструировал Польскую брану, а в 1790—1791 гг. под руководством архитектора Станислава Завадского был построен северный двор. Это были завершающие работы в строительной истории крепости, которые окончательно сформировали ее облик.

Территория крепости занимает всю мысовидную часть полуострова. В плане она

напоминает прямоугольник, по сторонам которого размещены одиннадцать башен с бастионами. Необычное впечатление производит крепость при осмотре ее с юго-западной стороны. Кажется, что крепостные стены и башни вырастают из отвесных скал. В восточной части крепости, недалеко от мостовых укреплений, начинается частично открытый теперь подземный ход.

К началу XIX ст. крепость потеряла военное значение и была приспособлена под тюрьму — сначала для военных, а позднее и для гражданских. Она просуществовала до 1917 г. В 1814—1823 гг. в крепости был заключен народный герой Устин Кармалюк. Одну из башен — Папскую, где он томился в неволе, называли башней Кармалюка.

Постановлением СНК УССР от 1928 г. крепость была объявлена республиканским историко-архитектурным заповедником, а с 1937 г. тут разместился исторический музей-заповедник, где посетители могут познакомиться с памятниками древних культур от палеолита до раннеславянских времен, с интересными материалами из истории древнерусского государства, с экспонатами, отображающими героическую освободительную борьбу украинского народа 1648—1654 гг. под предводительством Б. Хмельницкого. Широко иллюстрирует экспозиция пересылку из-за границы в Россию революционной литературы, рассказывает о борьбе трудящихся Подолии под руководством партии Ленина за Советскую власть, о тяжелых испытаниях в годы гражданской и Великой Отечественной войн, о творческом труде в период мирного строительства, об интернациональной дружбе народов Советского Союза.

Сейчас в крепости проводятся реставрационные работы и археологические исследования, которые открывают все новые и новые тайны ее многовековой истории.

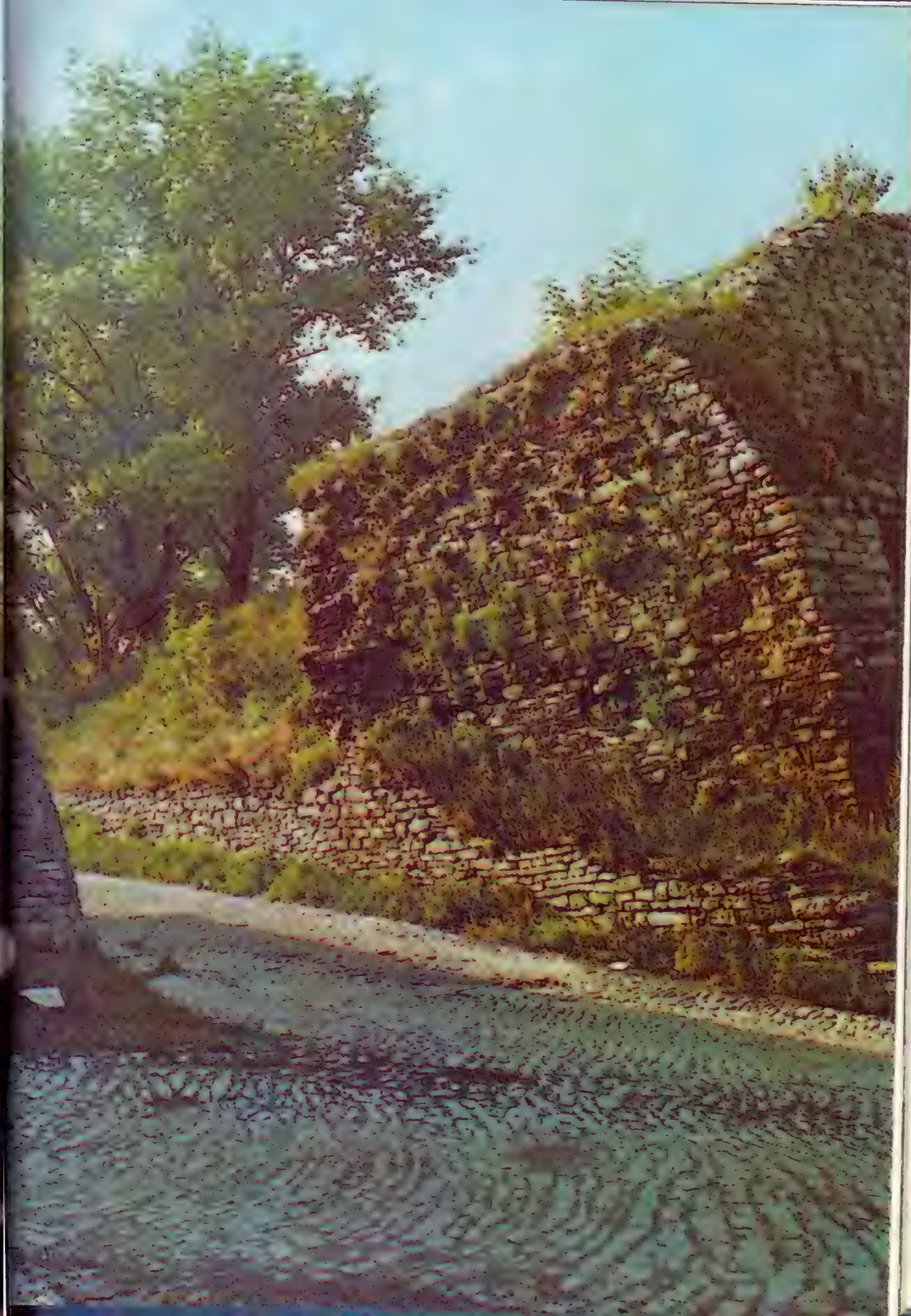
ЗАМКОВЫЙ МОСТ XIV—XVII ст.

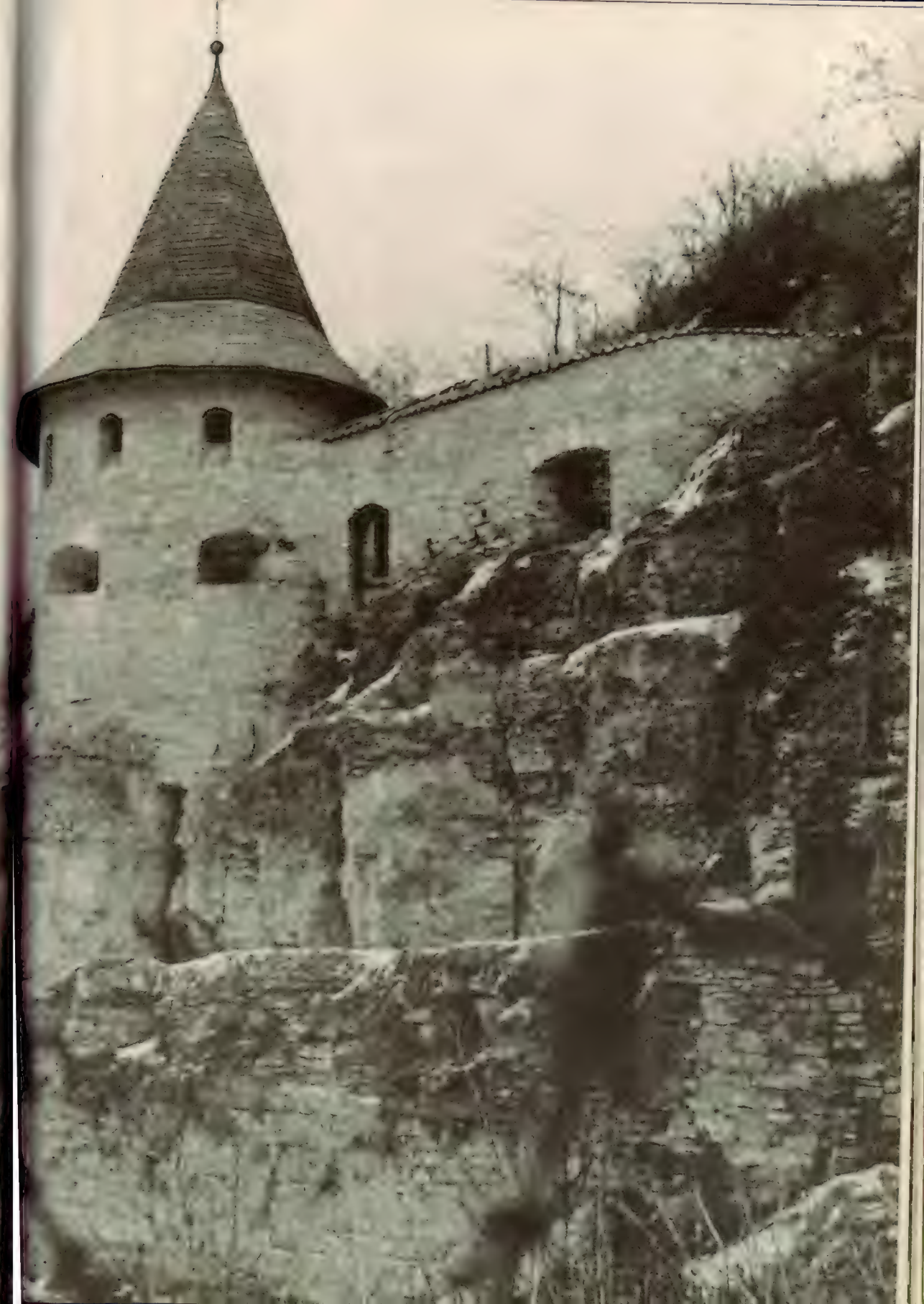
Крепость соединялась со Старым городом высоким пятиарочным мостом. Он был таким узким, что две подводы не могли разминуться. Дорогу через мост со стороны крепости и города защищали круглые башни, остатки которых сохранились до наших дней. Во времена турецкого господства мост обложили тесаным камнем, из-за чего его стали называть турецким. В 1876 г. для расширения дороги башни были разобраны.

Кушнірська башта XVI—XVIII ст. з Вітряною брамою та фрагмент Вітряної брами (с. 67, 68—69).

Скорняжна башня XVI—XVIII ст. з Вітряними воротами та фрагмент Вітряних воріт (с. 67, 68—69).

СРЕДНЕВЕКОВЫЕ ФОРТИФИКАЦИОННЫЕ СООРУЖЕНИЯ СТАРОГО ГОРОДА

Старый город также представлял собой своеобразную крепость. Вокруг него возвышались каменные стены, башни, бастионы, которые кое-где сохранились и поныне.

В юго-западной части Старого города протянулись две линии каменных стен с бойницами. Эти стены соединяются с могучими бастионами на западе и востоке.

В восточной части города, которая прилегает к крутым берегам Смотрича, находились ремесленные цеха гончаров, резчиков, оружейников. Здесь они построили свои укрепления — стены и башни Резницкую, Гончарную. В западной части сохранились остатки стен и башня На Броде, которая в свое время контролировала въезд в город со стороны Польских фольварков.

Въезд в Старый город со стороны крепости закрывали могучие укрепления, которые состояли из Городской брамы и Армянского бастиона. Построены они в первой половине XVII ст.

Городские ворота имели четырехугольную башню с бойницами с четырех сторон и каменные стены с могучим пятиугольным бастионом для пушек. На первом этаже были ворота, которые с обеих сторон закрывались дверьми, а на верхних располагалась стража, контролирувавшая въезд в город. В конце XIX ст. с целью расширения проезда часть стены разобрали, а бастион постепенно засыпали землей. На его месте сделана терраса так называемого Старого бульвара.

На площади Советской сохранилась Казематная башня, построенная во второй

половине XVII ст., которая когда-то использовалась для комендантской службы.

В северной части Старого города, возле русла Смотрича, есть пороховые склады, построенные во второй половине XVIII ст. для хранения боеприпасов.

В период турецкой оккупации (1672—1699 гг.) султан сделал Каменец центром военного округа (пашалыка), которому придавал большое значение в укреплении своих захватнических позиций. Турецкие янычары пытались как можно сильнее укрепиться в Каменце. Они отстроили крепость, укрепили замковый мост, построили возле Скорняжной башни каменные бастионы, большинство из которых сохранилось доныне. В начале XIX ст. эти бастионы были приспособлены под городской театр. В конце этого же столетия часть бастиона, которая примыкала к Скорняжной башне, разобрали.

Русская брама (Русские ворота) XVI—XVIII ст.

В юго-западной части города, на улице Комсомольской (бывшая Русская) сохранилась система оборонных сооружений, которая появилась в начале XVI ст. (строительство началось в 1527 г.). Любопытна история этого величественного памятника. За непокорность и отказ принять католическую веру коренное население Каменца было выселено польско-шляхетскими властями за пределы городских стен на неукрепленную окраину вдоль реки Смотрич.

Польська брама — визначна пам'ятка оборонного зодчества XVI—XVIII ст. (с. 70—71, 72).

Польские ворота — выдающийся памятник оборонного зодчества XVI—XVIII ст. (с. 70—71, 72).

74 Чтобы защититься от нападения татар и польских грабителей, русская (украинская) община построила свои укрепления, которые получили название Русской браны (Русских ворот). Русские ворота служили главным въездом в город с юга. Это была могучая оборонная система, фактически еще одна крепость, которая состояла из восьми башен и около 100 метров каменных стен с бастиянами. Две башни ее построены возле скалы, третья примыкала к реке, русло которой пересекал шлюз, соединенный с башней на противоположном берегу. С помощью шлюзовой системы уровень воды при надобности поднимался, и река становилась непобедимой защитницей города. В случае опасности въезд через ворота закрывался еще решетками, которые спускались со второго этажа при помощи специального механизма.

Каменные плиты, вложенные в стены, свидетельствуют, что в 1717 и 1770 гг. производилась реставрация Русской браны (Русских ворот). Большие реставрационные работы проведены тут и в 1960 году: обновлена кровля, боевая деревянная галерея на каменных кронштейнах, укреплены стены.

Польская браня (Польские ворота) XVI—XVIII ст.

Построена в северо-западной части Старого города. Системой оборонных сооружений она напоминает Русскую браню (Русские ворота). Въезд в Старый город с Польского фольварка в XVI—XVIII ст. защищали пять башен, соединенных между собой стенами общей длиной 180 метров, которые ломаной линией пересекали каньон реки. Три башни были расположены на правом берегу, две — на левом. Стена, пересекавшая русло реки Смотрич, имела два шлюза, которыми в случае необходимости

перекрывали течение реки. Сильнее других была укреплена Надвратная башня, через которую осуществлялся въезд в город. Во второй половине XIX ст. при прокладке новой дороги Польскую браню разрушили. Остались лишь стены с бойницами вдоль правого берега реки Смотрич да три башни, в которых со временем были размещены кузницы, отчего их стали называть Ковальскими (Кузнечными).

Киевские архитекторы, исследуя Польскую браню (Польские ворота), обнаружили конструктивные элементы Надвратной башни, которые предстоит реставрировать.

Скорняжная башня XVI—XVIII ст.

Ее еще называют башней Стефана Батория. Расположенная около бывшего Русского рынка, она когда-то защищала Старый город с севера. Построена на средства ремесленного цеха скорняков, которые в случае опасности обороняли город в этом месте.

Башня семиэтажная, с бойницами и окнами. Вместе с каменными стенами и бастиянами она как бы продолжает укрепление Польской браны (Польских ворот), через которую проходил главный въезд в город с севера. С западной стороны башни был пристроен проезд с каменным сводом, который получил название Ветряной браны. По рассказам, браню начали называть Ветряной с того времени, когда в августе 1711 г. Петр I, возвращаясь из Прутского похода, посетил Каменец-Подольский. Когда царь проезжал через ворота Скорняжной башни, сильный порыв ветра сдул шляпу с коронованной головы. Царь будто бы воскликнул: «Что за ветряная браня!».

Скорняжная башня была реставрирована в 1956—1958 гг. Она занесена в реестр памятников республиканского значения.

ПАМЯТНИКИ ГРАЖДАНСКОГО СТРОИТЕЛЬСТВА В СТАРОМ ГОРОДЕ

Памятников гражданского строительства сохранилось в Каменце-Подольском значительно меньше, чем фортификационного, и датируются они в большинстве случаев более поздним временем. С первоначальных этапов истории Каменца памятники не сохранились, поскольку в давние времена город был деревянным и не раз уничтожался пожарами. Знаем лишь о том, что в XII—XIII ст. Каменец входил в состав Галицко-Волынского княжества и, бурно развиваясь, начал заслонять собой тогдашнюю столицу Познзовья — Бакоту. Можно предположить, что укладом своим и системой застройки он мало чем отличался от других древнерусских городов. Имеются упоминания о том, что уже в XII ст. тут существовал Воскресенский монастырь, а армяне, поселившиеся в городе в XI ст., построили для себя церковь. Можно предполагать, что ныне существующие Николаевская, Петропавловская церкви и Петропавловский костел, а также церкви, которые стояли до недавнего времени — Иоаннопредтеченская, Троицкая, Пятницкая, были построены на месте бывших древнерусских храмов.

Памятниками более поздних времен, начиная с XIV ст., Каменец-Подольский и сегодня радует наших современников, которые могут найти в них прекрасные образцы разных архитектурных стилей, а ренессанса и барокко — особенно.

Николаевская церковь XIV ст.

Это самое древнее сооружение Каменца среди тех, которые сохранились до наших дней. Она расположена в южной части Ста-

рого города в бывших армянских кварталах. Ее построили армянские поселенцы под руководством Синана Котлубея в 1398 г. на месте более древней. Это единственный в городе памятник, который сохранился в первоначальном виде, и мы имеем счастливую возможность представить себе не только характер других сооружений города, но в некоторой степени и древнерусский город в целом.

Как утверждают специалисты, Николаевская церковь — образец храма оборонного типа. И каждый, кто сегодня смотрит на этот памятник, останавливается, ошеломленный мощным и суровым образом. Тут минимальными художественными средствами создано впечатление монументальности и неприступности. Сооружение невысокое, но почти нерасчлененная поверхность его стен с маленькими оконцами-бойницами, расположенными под самой крышей, и могучие контрфорсы, которые упираются в эти сложенные из дикого камня стены, как бы поднимают его над землей. Никакой декорировки ни в интерьере, ни снаружи — лишь могучая игра глубоких теней усиливает настроение, заставляет перевести взгляд на каменные стены, которые окружают церковь. И веришь, что в те далекие времена это сооружение скорее было воинским, чем храмом. Главное его призвание — стоять на страже родной земли.

Позднее, в XVII ст., она действительно служила храмом, а на ее подворье жили монахи-армяне. В конце XVII ст. к западной части подворья была пристроена колокольня.

Теперь помещение церкви используется под государственный архив.

Хрестовоздвиженська церква на Карвасарах у каньйоні Смотрича — пам'ятка подільського народного зодчества 1-ї пол. XVII ст. (с. 76—79).

Крестовоздвиженская церковь на Карвасарах в каньоне Смотрича — памятник подольского народного зодчества 1-й пол. XVII ст. (с. 76—79).

На ул. Карла Маркса (бывшая Татарская, потом Петропавловская) находится Петропавловская церковь. Она представляет собой трехдольное, трехконховое сооружение, что, собственно, и является дальнейшим развитием церквей типа Николаевской. В ее контрфорсах и окнах-бойницах уже с первого взгляда прослеживаются черты первоначального образца. Здесь наглядно предстает перед нами непрерывность традиций местного зодчества. Во время реставрационных работ в церкви раскрыты фрагменты фресковой живописи.

Русский купец Трифон Коробейников, посетив Каменец в 1593 г., подарил церкви золото. Когда турки захватили город, они передали церковь католикам, которые использовали ее для богослужений. На протяжении XVIII ст. при ней были два мужских и одно женское братства. В 1834 г. к западному фасаду была пристроена колокольня, выполненная в стиле ампира.

Крестовоздвиженская церковь XVII—XVIII ст.

Расположена в долине реки Смотрич, у подножья крепости. Строительство ее относится к первой половине XVII ст. В этом предместье в XVI—XVII ст. был каравансарай. Тут останавливались караваны купцов из разных стран, где они оформляли въезд в Старый город для торговли своими товарами на армянском, польском и русском рынках. От этого восточного «каравансарай» и образовалось название предместья — Карвасары.

Крестовоздвиженская церковь — один из самых оригинальных памятников подольского деревянного зодчества, который уходит в глубокую древнерусскую традицию. Для этого небольшого трехдольного однокупольного сооружения характерно тонко найденное соотношение боковых срубов и купола шатрового типа. Вплотную к притвору пристроена башня-колокольня, которая, нарушив центральную композицию и вписав в общий ансамбль нотки динамики, сделала его еще более живописным. Церковь стоит на фундаменте, чтобы во время половодий воды Смотрича не заливали ее. Эту необходимость мастера также поставили на службу искусству, придав строению большую возвышенность и выразительность. Церковь и башня-колокольня

с ее высокой шатровой кровлей сливаются в единый ансамбль, который, как ювелирное украшение, припасован к архитектуре оборонных сооружений, возвышающихся над Карвасарами.

Во время турецкого господства церковь была сожжена, а в начале XVIII ст. отстроена.

Ратуша XVI—XVIII ст.

На Центральной площади возвышается здание бывшего польского магистрата — ратуша. Это оригинальное сооружение средневекового города XVI—XVIII ст. Оно было свидетелем многих событий в драматической истории Каменца.

С развитием ремесел и торговли Каменец в средние века стал в один ряд с такими городами, как Львов и Киев. Через него шли караваны купцов по так называемому татарскому пути в Крым, Каффу и дальше на восток. Как важный административный ремесленный и торговый центр в 1432 г. Каменец получил магдебургское право, то есть право самоуправления. Для управления городом избирались староста и советники. Когда шляхетская Польша захватила в 1434 г. Подолию, королевское правительство начало ставить советниками своих представителей. Это вызвало протест коренного населения, так называемой русской (украинской) общины, к которой присоединялась и армянская община. В 1670 г. постановлением сейма был ликвидирован украинский магистрат. Горожане взбунтовались против произвола польского магистрата. Документ 1667 г. рассказывает о совместном выступлении украинского и армянского населения против шляхетского патрициата и католической церкви. Как видим, ратуша была центром сложной политической жизни Каменца.

Значительной вехой стала она и в истории его строительства. После большого пожара 1420 г. в городе развернулось каменное строительство. Из-за того, что природные условия не позволяли ему расширяться, застройка становится более плотной, формируется, как и во всех средневековых городах, административно-торговый центр с рыночной площадью. В начале XVI ст. появилась ратуша с башней. Площадь вокруг нее образовывали расположенные с четырех сторон жилые дома. Это были характерные для ренессанса трехоконные постройки в два-три этажа, поставленные

Ратуша — памятка архитектуры XVI—XIX ст. та Домініканський костіол — пам'ятка архітектури XVI—XVIII ст. (с. 81—82).

Ратуша — памятник архитектуры XVI—XIX ст. и Доминиканский костел — памятник архитектуры XVI—XVIII ст. (с. 81—82).

впритык друг к другу с характерными резными порталами и обрамлением окон.

За время своего существования здание подверглось многим изменениям из-за ремонтов и реставраций. О реставрации 1754 г. свидетельствует мемориальная доска, вмурованная над входной дверью. В 1817—1850 гг. вспыхнувший в городе пожар сильно повредил ратушу. Позднее реставрационные работы совершенно изменили ее первоначальный вид. Сейчас можем наблюдать, как органично соединились в нем черты ренессанса и барокко. На фронтоне вмурован герб Подольи: сияющее солнце — символ плодородной земли края.

На протяжении XVI—XVIII ст. в здании размещалась польская управа (магистрат). На втором этаже находилась администрация, проходили судебные заседания; на нижних этажах и в подземелье вершила свои темные дела инквизиция. С балкона ратуши зачитывались указы, приговоры, которые приводились в исполнение тут же, на площади. В 1734 г. была совершена расправа над участником гайдамацкого движения Иваном Клобуцким. В ноябре 1818 г. и феврале 1824 г. на площади перед магистратом царские сатрапы пытали народного героя Устина Кармалюка перед отправкой его в Сибирь на вечную каторгу.

В 1884 г. на башне ратуши установлены часы с двумя колоколами, которые отлил в XVII в. львовский мастер Федор Полянский.

Во время фашистской оккупации здание ратуши было разрушено: сброшены колокола, повреждены часы. На протяжении 1945—1965 гг. его отстроили, установили часы и один колокол. Теперь здесь — филиал исторического музея-заповедника.

Здание Русского магистрата XVI ст.

В восточной части площади Советской (бывшая Армянская, затем Губернаторская) сохранился двухэтажный каменный дом, в котором размещался русский магистрат. В 1658 г. польский король Ян Казимир утвердил право русской общины на пользование зданием, освободив его от всяких налогов. Однако в 1670 г. русский магистрат был лишен права на самоуправление. Позднее здание использовалось для собрания депутатов подольского дворянства, а спустя некоторое время — как театр. С 1805 по 1865 г. тут находилась духовная семинария, затем мужское духовное учи-

лище. В этой семинарии в 50-х гг. XIX ст. обучались известный украинский поэт-демократ С. В. Руданский и украинский писатель А. П. Свидницкий. 83

Армянские торговые и жилые дома XVI—XVIII ст.

Армяне поселились в Каменце, как свидетельствуют летописные источники, во второй половине XI ст. Они заселили центр южной части Старого города. В XVI—XVII ст. армянская община играла значительную роль в развитии ремесел и торговли города. Армянский рынок находился на Губернаторской (ныне Советская) площади. В этом районе и поныне сохранились оборонные сооружения, торговые каменные постройки и складские помещения, жилые и культовые здания, в частности, триумфальная арка и колокольня Армянского собора, здания госпиталя и семинарии. Все это строительство было осуществлено армянской общиной в XVI—XVIII ст. Памятники свидетельствуют о длительном проживании армян в Каменце, о высокой и своеобразной культуре армянского народа.

Армянская колокольня XVI ст.

Построена в южной части Старого города, где когда-то размещался Армянский собор. Колокольня представляет собой высокую каменную башню с бойницами, остроконечной кровлей и четырьмя угловыми небольшими башенками. На нижнем этаже есть часовня, которую использовали для богослужений. Во время турецкого господства колокольня была разрушена, а в XVIII ст. отстроена.

В период Великой Отечественной войны немецко-фашистские оккупанты разрушили колокольню. В 1958 г. она была реставрирована и занесена в реестр памятников республиканского значения. В 1978 г. киевские художники обнаружили в ней настенную фресковую живопись.

Армянский колодец XVII ст.

На Центральной площади, возле ратуши, стоит небольшая остроконечная башня, в которой находится так называемый армянский колодец. В начале XVII ст. богатый армянский купец Нарзес выделил большую сумму денег на строительство водопровода в Каменце. Деньги неизвестно

84 куда исчезли, а в 1638 г. пришел указ польского короля Владислава, повелевавший жителям города построить колодец. Его вырубили в монолитной скале глубиной 40 м, но вода оказалась непригодной для употребления и колодец закрыли, сохраняя его как своеобразный памятник. В годы фашистской оккупации колодец был разрушен. В 1956 г. его реставрировали.

Дом Чарторыйских XVI ст.

На улице Кирова стоит оригинальный каменный дом XVI ст., который принадлежал магнатам Чарторыйским. Это прекрасный образец жилищного строительства в стиле ренессанс, который стал в то время определяющим в идеологии, литературе и искусстве Западной Европы. Распространение ренессанса на Украине имело свои характерные особенности. Это было время всеобщего культурного подъема, углубления процесса формирования украинской народности. В зодчестве это проявилось в применении новых прогрессивных методов строительства, в использовании новых материалов, в возрождении древнерусских традиций. В Каменце-Подольском новый стиль был особенно выразительным и своеобразным благодаря богатым и сильным местным традициям. В доме Чарторыйских видим характерную планировку, форму фасада, гармонию в членении площадей стен оконными и дверными проемами. В архитектурном декоре на первом плане резьба по камню. Высокохудожественную обработку камня видим на порталах и подоконниках. В интерьере внимание обращает роскошный, пышно декорированный камин.

На этом здании — государственная охранная доска, оберегающая его как выдающийся памятник архитектуры, возведенный руками талантливых местных мастеров.

В южной части Старого города сохранились развалины дома и усадьбы XVII ст. турецкого наместника Галиль-паши. От бывшей роскошной усадьбы осталась каменная стена с арками, которые подпирали когда-то террасу турецкого сада, рядом — остатки здания гарема.

После захвата турками Подолья в 1672 г. среди населения Каменца усилилась пропаганда мусульманской религии. С этой целью турецкие янычары ряд церквей и костелов превратили в мечети. Построенный возле Кафедрального костела минарет сохранился и поныне.

Триумфальная арка XVIII ст. та головний фасад Кафедрального костёлу — пам'ятки архітектури XV—XIX ст. (с. 85—86).

Триумфальная арка XVIII ст. и главный фасад Кафедрального костела — памятники архитектуры XV—XIX ст. (с. 85—86).

Казармы крепости XVIII ст.

В южной части Старого города на берегу реки Смотрич возвышается мрачное четырехэтажное каменное сооружение — казармы крепости. Они были построены в конце XVIII ст. для размещения военного гарнизона. В качестве строительного материала для казарм использовали камень со стен, башен, бастионов Русской браны (Русских ворот). В начале XIX ст. здесь в должности военного врача работал известный русский этнограф, лингвист, автор знаменитого «Толкового словаря живого великорусского языка» В. И. Даль.

Доминиканский костел — памятник архитектуры XVI—XVIII ст.

В центральной части Старого города расположен бывший Доминиканский костел, построенный монашеским орденом доминиканов, которые поселились в Каменце еще в конце XIV ст. Сначала на этом месте было деревянное строение, которое сгорело в 1420 г. После пожара сооружается трехнефный каменный костел. В XVI ст. с востока к его главному нефу пристраивается пресвитерия. В XVI—XVII ст. костел обрастает тремя часовнями. Здания деревянных монастырских служб заменяются каменными.

Во время турецкого господства костел и помещения монастыря были использованы под мечеть, а позднее долго были в запустении. Лишь в 1737 г. началось восстановление ансамбля. Костел был украшен башней, фронтоном оформлен скульптурами, капителями, карнизами, гербом Потоцких (на их средства осуществлялось восстановление) из местного ракушечника. В результате памятник органично соединяет в себе черты готики, ренессанса и барокко. Внутреннее убранство костела — росписи, позолота — свидетельствует о высоком мастерстве подольских мастеров-каменотесов, скульпторов и резчиков.

В начале XIX ст. Доминиканский монастырь был закрыт, а его помещения использовались до 1866 г. под католическую семинарию. В начале XX ст. тут размещался музей историко-археологического общества.

Во время Великой Отечественной войны памятник был сильно поврежден. Восстановленный в результате консервационных работ, он занесен в реестр памятников республиканского значения.

Кафедральный костел — памятник архитектуры XV—XIX ст.

На Центральной площади Старого города стоит монументальное сооружение, серый камень которого был свидетелем многих трагедий Подолки. Это бывший римокатолический костел, который на протяжении 400 лет был оплотом мракобесия, инквизиции, насильственного окатоличивания украинского населения. Он сам и все в нем сделано руками талантливых местных мастеров, их талантом и трудом, на их средства. Поэтому и сохраняется он как архитектурно-художественная ценность и как памятник ее безымянным творцам.

Строительство его было начато во второй половине XV ст. на средства подольского католического епископа, который брал «десятину» (десятую часть урожая) с 32 сел Каменецкого, Винницкого и Скальского староств. Имея большие доходы, а также дешевую рабочую силу, подольское епископство на протяжении XVI—XIX ст. расширяет помещение костела и украшает его произведениями искусства.

В период турецкого господства (1672—1699 гг.) костел используется как главная мечеть мусульманства, в связи с чем к западной стороне пристраивается минарет.

Во времена польских магнатов Кафедральный костел возобновил свою деятельность. В середине XVIII ст. был произведен его капитальный ремонт: сооружен новый главный алтарь, установлен орган, проповеднический амвон, исповедальня, трон епископа; главный фасад украшен пилястрами, карнизами, капителями, скульптурными изображениями, изготовленными из местного ракушечника. В 1756 г. на турецком минарете установлена статуя Мадонны, изготовленная в Гданьске. Этим подчеркивалась победа христианства над мусульманством.

На протяжении долгих лет существования, в результате многочисленных перестроек, достроек и реставраций, сооружение вобрало черты многих стилей — от готики и ренессанса до барокко и псевдоготики. Однако это не нарушило его художественной ценности, а напротив, придало неповторимое своеобразие.

Единый с костелом ансамбль составляет колокольня XVI—XVIII ст. и Триумфальная арка XVIII ст. — прекрасный образец позднего барокко, который сохранился до

наших дней без единой перестройки и стоит в одном ряду с первоклассными творениями мастеров XVIII ст. 87

С 1930 г. в костеле размещается филиал исторического музея-заповедника — отделы памятников истории религии и атеизма. Тут устраиваются концерты органной музыки.

Другие памятники архитектуры XVI— XVIII ст.

На территории Старого города сохранились здания бывших францисканского, кармелитского, тринитарского костелов и монастырских построек. Эти памятники архитектуры тесно переплетаются с историей города, с борьбой трудящихся масс против феодально-шляхетского гнета, засилия католицизма в период средневековья.

Теперь вышеуказанные объекты занесены в реестр памятников республиканского значения и используются под музейные экспозиции.

В течение многих веков создавал свою славную историю город Каменец-Подольский. Под охрану государства взяты воплощенные в камне его сокровища — памятники архитектуры, мемориальными досками и памятниками увековечены события, которые произошли в городе и стали частью истории нашего народа, его революционной борьбы и трудовых свершений.

За годы Советской власти город превратился в один из значительных промышленных и культурных центров республики. Широким шагом новостроек вышел он за черту Старого города. Выросли корпуса фабрик и заводов, культурных заведений, на берегах Смолчича поднялись многоэтажные дома новых жилых массивов. Цемент и асфальт, автомобильные агрегаты и землеобрабатывающие машины, одежда и жаккардовые ткани, сахар и консервы — эту продукцию Каменца-Подольского знают по всей нашей стране, а приборы автоматики и низковольтную коммуникационную аппаратуру — еще и в 63 странах мира, куда она экспортируется.

Город нашел признание и как кузница кадров инженеров, педагогов, агрономов, зоотехников, экономистов, геологов. И не случайно в современном гербе Каменца-Подольского изображены силуэт Старой крепости, книга и шестерня. Храня свою историю, город трудится для будущего.

Південний портал Кафедрального костелу, добудований у XIX ст. — пам'ятка неоготичного стилю (с. 88—89).

Южный портал Кафедрального костела, достроенный в XIX ст. — памятник неоготического стиля (с. 88—89).

ПЕРЕЛІК

пам'яток архітектури та цінних споруд Державного історико-архітектурного заповідника у м. Кам'янці-Подільському

Підготували наукові працівники

В. В. ГУБЕРНАТОР, А. Б. ДРОЗДОВСЬКА, Г. А. ОСЕТРОВА

Вул. А. Бебеля, 2.
Житловий будинок,
XVIII ст.

Вул. А. Бебеля, 9, 11
Комплекс споруд
Руського магістрату,
XVII ст.

Вул. Видрівка.
Млин Ірафа, XIX ст.

Вул. В. Володарського, 2
Будинок колишнього
готелю «Бельв'ю», XVII ст.

Вул. Госпітальна, 3.
Будинок
вірменського госпіталю,
1614 р.

Вул. Госпітальна, 4.
Вірменський житловий
будинок, XVII—XVIII ст.

Вул. Госпітальна, 14.
Казарми фортеці, 1760 р.,
арх. Ян де Вітте

Вул. Госпітальна, 6.
Житловий будинок,
XVI—XVIII ст.

Вул. Госпітальна, 7.
Руїни будинку турецького
намісника, XVII ст.

Західний бульвар.
Башта На Броді, XVI ст.

Вул. Карвасари.
Хрестовоздвиженська
церква, 1799 р.

Вул. Карла Лібкнехта, 1а.
Комплекс
Домініканського монастиря
XV—XVIII ст.:
костіол XIV—XVIII ст.,
реконструкція 1737 р.,
арх. Ян де Вітте;
монастир XVI—XVIII ст.,
реконструкція 1737 р.,
арх. Ян де Вітте

Вул. Карла Лібкнехта, 1а.
Будинок Потоцького, 1755 р.,
арх. Ян де Вітте

Вул. Карла Лібкнехта, 2.
Будинок кам'янецьких
старост, XVI ст.

Вул. Карла Маркса.
Петропавлівська церква,
1569 р.,
дзвіниця 1834 р.

Вул. Карла Маркса, 10.
Будинок школи кармелітів,
XVIII ст.

Вул. Карла Маркса, 14.
Будинок першої
російської гімназії, XIX ст.

Вул. Карла Маркса, 14а.
Будинок колишнього
єзуїтського колегіуму,
XVIII ст.

Вул. Карла Маркса, 19.
Житловий будинок, XIX ст.

Вул. Карла Маркса, 20.
Кафедральний
(Петропавлівський)
костіол, XV—XVIII ст.,
реконструкція серед.
XVIII ст.,
арх. Ян де Вітте

Вул. Карла Маркса, 20.
Турецький мінарет,
кінець XVII ст.

Вул. Карла Маркса, 20.
Дзвіниця Кафедрального
костіолу, XVIII ст.

Вул. Карла Маркса, 21.
Житловий будинок, XIX ст.

Вул. У. Кармалюка.
Сходи біля банку, XIX ст.

Вул. С. М. Кірова, 2а.
Келії Троїцького монастиря
XVII ст.

Вул. С. М. Кірова, 7.
Житловий будинок, XVI ст.

Вул. Комсомольська, 5—7.
Пивоварний завод, XIX ст.

Вул. Комсомольська, 10а.
Житловий будинок, 1884 р.

Вул. Комсомольська.
Руська брама з баштами
і укріпленнями, 1527 р.,
арх. Каміліус

Вул. Комсомольська.
Порохові склади, 1730 р.,
арх. Х. Дальє

Вул. С. Косіора.
Будинок комерційного
банку, XIX ст.

Вул. Кузнечна, 4.
Грот-колодязь, XVI ст.

Вул. Кузнечна.
Сходи Фаренцгольца, XIX ст.

Вул. Ленінградська, 60.
Житловий будинок, XIX ст.

Просп. Музейний, 2.
Будинок подільського
єпископа, XVI ст.

Просп. Музейний, 4.
Костіол францисканів,
XVII ст.,
перебудова 1717—1752 рр.
арх. Ян де Вітте;
перебудова 1835 р.,
арх. С. Учча

Просп. Музейний.
Будинок архієрея, 1753 р.,
арх. С. Учча

Просп. Музейний, 10.
Костіол домініканок,
XVIII ст.

Вул. І. Д. Папаніна, 1.
Фортеця XII—XVIII ст.,
арх. Каміліус,
І. Бретфус (І. Претвич)

Башти фортеці:

Башта Нова східна, 1544 р.
Башта Лянцкоронська,
XV ст., перебудова XVI ст.,
арх. І. Бретфус
(І. Претвич),
реконструкція XVII ст.
Башта Комендантська,
1544 р.

Башта Ружанка, 1505 р.
Башта Водна, XV—XVI ст.
Башта Чорна, XV ст.

Башта Мала, XV ст.
Башта Нова західна, 1542 р.,
реконструкція XVII ст.
Башта Денна,
або Донна, XIII—XVI ст.,
реконструкція 1544 р.,
архітектор І. Бретфус
(І. Претвич)
Башта Мала, XII—XIII ст.
Башта Тенчинська, XV ст.
Башта Колпак, XVI ст.
Башта Папська, або Кар-
малюкова, 1503—1517 рр.

Вул. І. Д. Папаніна.
Руїни Підзамецької брами,
XVIII ст.

Вул. І. Д. Папаніна.
Руїни Польної брами,
XVI ст.

Вул. І. Д. Папаніна.
Нова фортеця, XVII ст.,
арх. Теофіл Шомберг

Вул. І. Д. Папаніна.
Фортечний «турецький»
міст, XV—XVII ст.,
перебудова кінця XVII ст.

Вул. Пушкінська, 31.
Комплекс міської лікарні,
XIX ст.

Пл. Радянська, 4.
Будинок духовної
консисторії, XVIII—XIX ст.,
арх. А. Тіриберг, С. Учта

Пл. Радянська, 5.
Будинок окружного суду,
XIX ст.

Пл. Радянська, 7.
Житловий будинок, 1646 р.

Пл. Радянська, 8.
Житловий будинок
і музична школа, XIX ст.

Пл. Радянська.
Казематна башта, 1667 р.

Вул. Розі Люксембург, 12.
Житловий будинок, XVI ст.

Вул. Розі Люксембург, 15.
Житловий будинок,
XVIII—XIX ст.

Вул. Розі Люксембург, 15а.
Житловий будинок,
XVIII—XIX ст.

Вул. Розі Люксембург, 17.
Житловий будинок,
XVII—XIX ст.

Вул. Розі Люксембург, 19.
Брама і огорожа будинку,
XVIII ст.

Вул. Об'їзна.
Маріїнський струмок

Вул. Я. Свердлова.
Вірменська дзвіниця,
XVI ст.

Вул. Я. Свердлова.
Руїни Вірменського собору,
1495 р.

Вул. Я. Свердлова, 1.
Житловий будинок, XVI ст.

Вул. Я. Свердлова, 2а.
Будинок Вітта, XVIII ст.

Вул. Я. Свердлова, 4.
Вірменський
житловий будинок,
XVI—XVIII ст.

Вул. Я. Свердлова, 6.
Вірменський
житловий будинок,
XVI—XVIII ст.

Старобульварний спуск.
Міська брама, XVI ст.

Старобульварний спуск.
Вірменський бастион,
XVI ст.

Старобульварний спуск.
Тринітарський костьол,
1756 р.

**Старопоштовий спуск,
вул. Комсомольська.**
Польська брама з баштами
та укріпленнями 1548—
1561 рр., арх. І. Бретфус
(І. Претвич).

**Старопоштовий спуск,
вул. Комсомольська.**
Оборонні мури, XVIII ст.

Старопоштовий спуск.
Кушнірська башта
та Вітряна брама, 1585 р.,
реконструкція 1785 р.,
арх. К. Рудольфіно,
Х. Дальке

Старопоштовий спуск.
Турецький бастион,
XVII ст.

Вул. О. В. Суворова, 2.
Монастир візиток, 1842 р.

Вул. О. В. Суворова, 17.
Силікатний інститут,
XIX ст.

Вул. О. В. Суворова, 54.
Георгіївська церква, 1861 р.

Східний бульвар.
Кравецька башта, XVI ст.

Східний бульвар.
Різницька башта, XVI ст.

Східний бульвар.
Гончарна башта, XVI ст.

Вул. Л. М. Толстого.
Вірменські склади, XVI ст.

Вул. Л. М. Толстого, 6.
Будинок вірменського
причту, XVI ст.

Вул. Утьосиета.
Міські мури, XV ст.

Вул. І. Франка, 1.
Покровська церква, 1861 р.

Вул. І. Франка.
Руськофільвароцькі сходи,
XIX ст.

Пл. Центральна, 1.
Будинок польського
магістрату, XVI—XVIII ст.

Пл. Центральна, 3.
Вірменський колодязь,
1638 р.
реконструкція XVIII ст.,
арх. Ян де Вітте

Пл. Центральна, 8.
Вірменський житловий
будинок, XVIII ст.

Пл. Центральна, 10.
Вірменський житловий
будинок, XVIII ст.

Пл. Центральна, 12.
Вірменський житловий
будинок, XVIII ст.

Пл. Центральна, 18.
Будинок єзуїтської
семинарії, XVIII ст.

**Вул. Червоних
прикордонників.**
Вірменський торговий
будинок, XVII ст.

Вул. В. Чкалова, 1.
Будинок державного банку,
II пол. XIX ст.

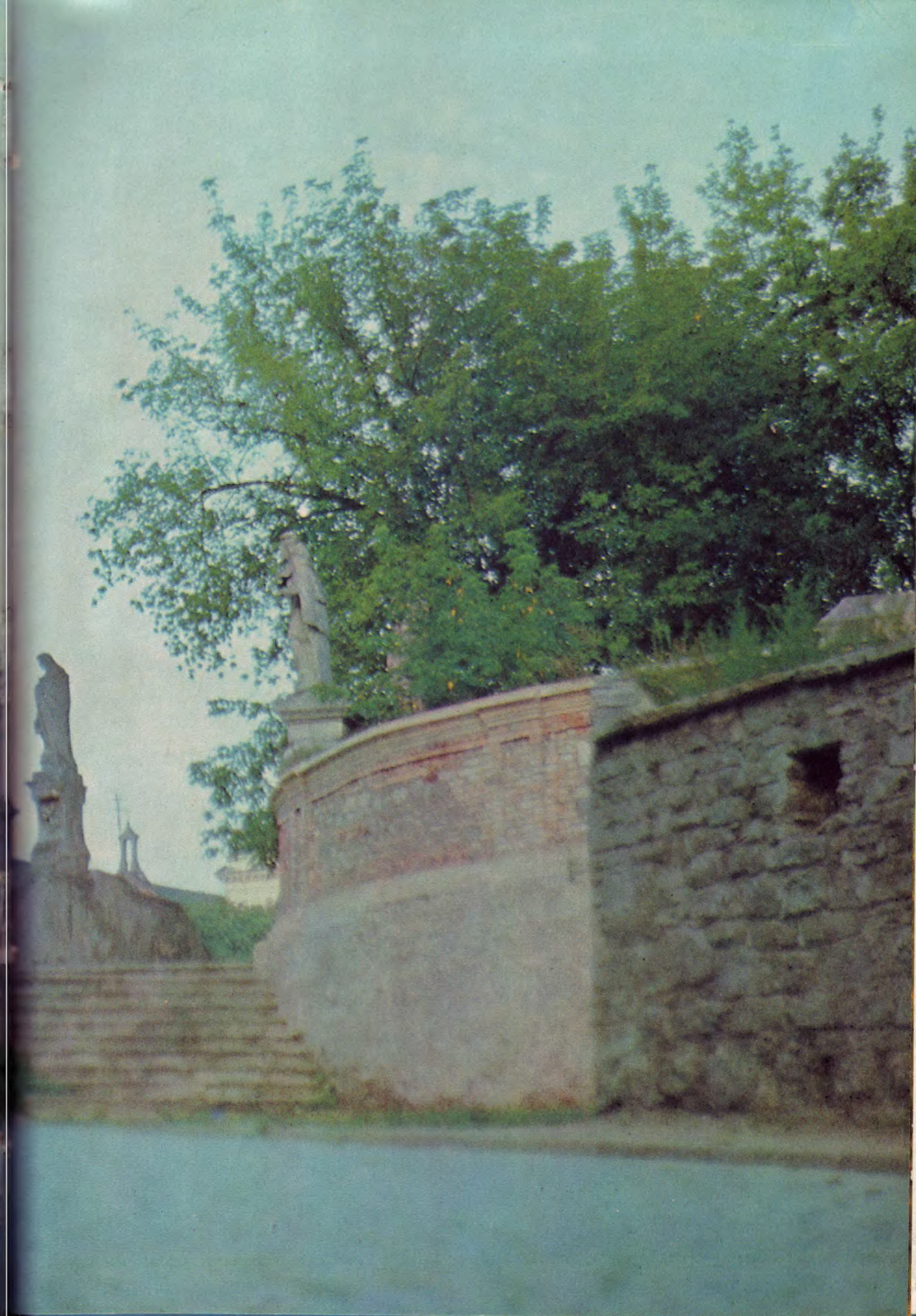
Вул. В. Чкалова.
Новопланівський міст

Вул. Т. Г. Шевченка, 9.
Будинок духовної
семинарії, 1861—1865 рр.

Вул. Т. Г. Шевченка, 20.
Пушкінський дім, 1899 р.

Вул. Т. Г. Шевченка, 24.
Будинок Маріїнської
жіночої гімназії,
II пол. XIX ст.

Вул. Т. Г. Шевченка, 26.
Будинок казенної палати,
II пол. XIX ст.

Іон Срулевич Винокур
Григорій Николаєвич Хотюн
КАМЕНЕЦЬ-ПОДОЛЬСЬКИЙ ГОСУДАРСТВЕННИЙ
ИСТОРИКО-АРХИТЕКТУРНИЙ ЗАПОВЕДНИК
(На українському і руському мовах)

Львів, видавництво «Каменярь», 1981

Редактор *М. С. Білан*
Художнє оформлення та редактування *В. А. Забродіна*
Коректори *Є. Ф. Амброз, Р. З. Фукс*

Для штрихових заставок
використана гравюра 1672 р.
з видом Кам'янця-Подільського

Для штрихових заставок
использована гравюра 1672 г.
с видом Каменца-Подольского

Інформ. бланк № 584

Здано до складання 26. 06. 80
Підписано до друку 22. 01. 81
БГ 05606. Формат 70×100/16. Папір крейдов.
Гарнітура звичайна нова. Офсетний друк
Умовн. друк. арк. 7,8. Обл.-вид. арк. 11,37
Тираж 50 000 пр. Замовлення 961-0. Ціна 3 крб. 20 к.

Видавництво «Каменярь»
Державного комітету УРСР
у справах видавництва,
поліграфії і книжкової торгівлі.
290006, Львів, Підвальна, 3.
Львівська книжкова фабрика «Атлас»
республіканського виробничого
об'єднання «Поліграфкнига»
Державного комітету УРСР
у справах видавництва,
поліграфії і книжкової торгівлі.
290005, Львів, Зелена, 20.

Діапозитиви кольорових ілюстрацій
виготовлені на Головному підприємстві
республіканського виробничого об'єднання
«Поліграфкнига», Київ-57, Довженка, 3

Винокур І. С., Хотюн Г. М.
В49 Кам'янець-Подільський державний історико-архі-
тектурний заповідник / Фото П. М. Березіна.—
Львів : Каменярь, 1981.— 95 с., іл.

Путівник по Кам'янець-Подільському державному історико-архі-
тектурному заповіднику знайомить з видатними пам'ятками істо-
рії, архітектури та мистецтва, які стали культурним надбанням
всього радянського народу.

В 20904—005 60.80.1905040100
М214(04)—81

ББК 63.3(2Ук)л6
9(С2)(069)